A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 370 B Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत, भावार्थ दीपिका सहित

Author

Period Folios 51

Script Devnagri Source Prithipal Singh

Missing Folios

1

भा०द्वि० टी० १

ॐश्रीगणेशायनमः द्वितीयेतदशाध्यायेश्रीभागवतमादितः उद्दिष्टलक्षणोक्तिश्चसंबंधश्चोपवर्ण्यते १
तत्रतुप्रथमेध्यायेकीर्तनश्रवणादिभिः स्थविष्ठेभगवद्रूपेमनसोधारणोच्यते २ यन्नामकीर्तनंदान
तपोयोगादिसत्फलं तंनित्यपरमानंदंदृशानरहरिंस्मर ३ अथद्वितीयस्कंधव्याख्या उत्तमश्लोकवैमुख्या
ह्वातःसप्ततःशुकागमः राज्ञापृष्टंनृणांकृत्यममृयासन्नसन्मुनिः राज्ञःप्रश्नमभिनंदति वरी
यानिति तेन्त्वयापुंसांश्रोतव्यादिषुमध्येश्रेष्ठः गोचरः यः परः प्रश्नः कृतः एषवरीयान यतोलोक
शुकउवाच वरीयानेषतेप्रश्नः कृतोलोकहितंनृप आत्मवित्संमतःपुंसांश्रोतव्यादिषु
यःपरः १ श्रोतव्यादीनिराजेंद्रनृणांसंतिसहस्रशः अपश्यतामात्मतत्वंगृहेषुगृहमेधिनां
२ निद्रयाह्रियतेनक्तंव्यवायेनचवावयः दिवाचार्थेहयाराजन्कुटुंबभरणेनवा ३
हितमेतत मोक्षहेतुत्वात आत्मविदांमुक्तानांचसंमतोयतः १ तत्रतावत्स्वाभाविकक्रियाणां
मनर्थहेतुत्वंवदन्नेवाह यद्वाविपर्ययमित्यस्यांतरमाह श्रोतव्यादीनित्रिभिः गृहेषुसक्तानामा
त्मपवर्गहमेधिनां तद्धतंपंचसूनापरायणां मेधुंनिर्हिंसार्थः खंडनीपेषणीचुल्लीउदकुंभीचमार्जनी
पंचसूनागृहस्थस्यभवंतिरयसूचका तेषांहेषांवायुर्व्ययोभवतीत्याह तेनकायोवृद्धयः आयु
र्विद्रावायेनहस्याद्वाह्रियते दिवाअह्रियतवयः तत अर्थेहयाअर्थोयमनुर्थेमनसिहेश्यकुटुंबपोष

वाया

णेनवाचकाकवत्राउक्तसमुच्चयार्थो ३

ग्रस्तिनविरक्तस्येवापिकामाद्विरागः त्योवैराग्यं जनयन्नथ क्रमं मेतन्नसमाह नेत्तु तस्याकुटुंबाघर्यं कथम
पुत्रैः एकुर्यात्तत्राह देहादिष्वात्मनः सैन्येषु परिकरेष्वसत्स्वमिथ्याभूतेष्वपि प्रमत्तः प्रसक्तस्तेषामपि वा दृष्टा
तेवनाशं पश्यन्नपि नानुसंधत्ते एवं स्थिते यत्प्रश्नस्योत्तरमुक्तं श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति हे
भारत भरतस्य वंशः सर्वात्मेति त्रिप्रश्नमाह भगवानिति स्वैश्वर्यः ईश्वरः इत्यावश्यकत्वं हरिरिति निविधहारि
त्वे च अभयमोक्षमिच्छता अतः परमन्यच्छ्रेयो नास्तीत्याह एतावानिति एतावानेव जन्मनो लाभः फ

देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ४ तस्माद्भार
त सर्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयं ५ एतावान्सांख्ययो
गाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः ६ प्रायेण मुनयो राजन्निवृ
त्ता विधिषेधतः नैर्गुण्यस्था रमंते स्म गुणानुकथने हरेः ७ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं

लतमाह नारायणस्मृतिरिति सांख्यादिभिः साध्यतमिति तेषां मा अधीतवान्द्वापरादौ पितुर्द्वैपा
नेष्येणलाभस्त्वेवाश्रयति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोष्टांगः अंते तु स्मृतिः परो लाभः तत्र तस्यहिमा
वेत्कः साक्षात्तदित्याह ८ तत्र सदाचारप्रमाणमपि प्रायेणेति विधिनिषेधतः विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ता
नैर्गुण्ये ब्रह्मणि स्थिता अपि स्मरणं मि किमिदं सर्वं कथयसि सत्यं अत्रापि एवं मेवेदमित्याह इदं भा
गवतं तोकं तत्त्वामिकं प्रधानं पुराणं ब्रह्मसंमितं वेदतुल्यं यद्वा ब्रह्मणो निरूपकं मितयेन कृतं समस्तया

भो॰ दि॰
टी॰
२

सिद्धस्थानवकुलो ध्यायन्नेष भूतिसत्त्वज्ञाह परिनिष्ठितो ऽपीतिराद्दीनचेताः स्त्राकृष्टचित्तः २ महापुरुषो
विस्मः नदीयः यस्य यस्मिन् प्रद्रोकुर्वन्तो मतीयस्त्वं कीसाधकानां सिद्धानां वचनानन्तः परमन्य क्षयोस्मी
त्याह १॰ एतदिति दुर्लभतां काम्रि नां ततन्त्रफलसाधनमेतदेव निर्दियमानानां मम तत्त्वणामो तत्
साधनमेतदेव योगिनां ज्ञानिनां च फलं चैतदेव निर्णीतं नात्र प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः ११ ग्रल्पम
ता पुरवशिष्टतल् किमहं साध्ययेयमिति मा मुचदृत्याह किमितित्रिभिः पतोतैरलत्तितैर्हायतै
परिनिष्ठितोपिनैः गुणौः त्रनमज्ञोकलीलया गृहीतचेता राजर्षेः त्राख्यानं यदधीतवान् १ न
हरते निर्धायस्याम्रिम महापौरुषको भवान् पुरुष हृदयं नामा पुत्त्यान्तुकंदमतिः सती २ एतत्त्वि
वियमानानामिच्छतामकुतोभयं योगिनां नृपनिर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनं ११ किं प्रमत्तस्य
बहुभिः पतोतैर्हायनैरिह वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः १२ खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञा
त्वेयत्तामिहायुषः मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिं १३ तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जी ४४
वितावधिः उपकल्पय तत्सर्वं तावद्यत्साम्परायिकं १५ वैषैर्विदितं वृथा यातानि विलातं येन ज्ञानेन च
देतत्तत्रयत्त्वं करोति ११ खट्वाङ्गो हि देवपदेताञ्चिन्त्वादैत्यान् अजयत ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्यु
क्तः स्वजलेनोक प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति ततो देवैः क्षणमेव मुहूर्तमात्रमसीति ततो शीघ्र
विमानेनागत्य मामा गत्वा हरिं शरणं गत इतियतः १२ स्वर्गभूमी राज्याधिकाकमपि भूमिः पृथ्वी १२ नपवर्तहि

विरुद्धीभिर्विलितावलिविलितावताकालिनीर्भोगवलिकंपरा।
ठीकिंकिमायत्रमायस्य १४

2A

प्रा०स्कं०४ २ पुण्यतीर्थेति स्नानादिनियमोपलक्षणं

तत्रैव वैराग्यं तावदाह अंतकाल इति गतसाध्वसः मृत्युभयशून्यः असंगो नाम अनासक्तिः तेन शस्त्रेण दे
हमनुवर्तंते ये ते मनु ये पुत्रकलत्रादयस्तेष्वपि स्पृहां छिंद्यात १५ किं च गृहादिति ततः निर्गतः गृहे
स्थितस्य पुनरप्यासक्तिसंभवात् तत्राश्रमयोग्यमाह धीर इति ब्रह्मचर्यादियमोपलक्षणं आसनमाह
शुचाविति विविक्ते एकांते विधिवत्कुशाजिनचैलैः क्रमेणोपनिर्मिते ॥ जपगर्भं प्राणायाममव क्रमाह त्रिवृ

अंतकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः छिंद्यादसंगशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनु ये च तं १५ गृहा
त्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने १६
अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परं मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन् १७
नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्धिया १८

त् त्रिभिरकारादिभिर्वर्णैर्निग्रथितं ब्रह्माक्षरं प्रणवं मनसाभ्यसेत् आवर्तयेत् मनसाऽइंद्रियपञ्चकहा
रवत्प्राणायामेन मनो नियमनमाह मनो यच्छेदिति ब्रह्मबीजं प्रणवमविस्मरन्नेव जितश्वासः सन्
प्रत्याहारमाह नियच्छेदिति एतानिंद्रियाणि विषयेभ्यो निश्चयात्मिका बुद्धिः सारथिर्यस्य सः धारणामाह म
न इति पुनश्च कर्मभिर्मलिनतामनाभिराक्षिप्तं १८ ॥ ॥ ७

भा॰ टि॰
टी॰
२

प्रभोर्भगवद्रूपे धारणमाह तत्रेति एकमेकं पादादि अवयवं अव्युच्छिन्नेन समग्ररूपादविभक्तेनात्मा
अवयविशेषसामान्यतश्चितस्थिरीकरणं धारणा अवयवाभिभावयानदीर्घध्यानमिति भेदः समाधि
माह निर्विषयमनो युक्त्वा समाधाय स्थिरीभूते मसिम्हाग्धरमानंदमात्रैकारेकेन्द्रेत्यर्थः १९ प्र
णीदति उपशाम्यति गुणवशात्पुनरपि लोभे सति धारणमेव स्थिरीकुर्यादित्याह रजसाक्षिप्तादिम

तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किंचन न स्मरेत १९
पदं तत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः २० य
च्छेद्धारणया धीरो हंति या तत्कृतं मलं यस्यां संधार्यमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः २१
आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः २२ राजोवाच यथा संधार्यते ब्रह्मन्धारणा यत्र
संमता यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलं २३ शुक उवाच जितासनो जितश्वासो जित
संगो जितेंद्रियः स्थूले भगवतो रूपे मनः संधारये

तमसा मूढं तस्मीयं मनो निरुंध्यात् तत्कृतं र
जस्तमोभ्यां कृतं २० यतो यस्यां क्रियमाणायां भद्रं सुखात्मकं आश्रयं विषयं पश्यतः तत्रैव भ
क्तिर्भवति यथा यत्र यादृशी चेति कर्तव्यता विषयत्र त्रिविधं प्रश्नः यथेत्यस्योत्तरं जितासः

२३ धिया

२४ रहति विषयमाह स्मृतिहितिर्वैरेन ॥

3A

विशेषो विराड्देहः धारणाविषयो भवतीत्यध्याहारः अतिस्थूलानामपि स्थूलतमः सत्कार्यमात्रस्य
स्थौल्यलक्षणत्वेन विषयत्वं व्यस्तत्वेन विराट्जीवनियन्ता भगवानेव विषय इत्याह २४ अण्डकोशान्त
र्वर्तिके शरीरे पृथिव्यावरणेन ततः आपः पृथ्वी तेजो वाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्वानीति सप्त विराट्
देहः २५ तज्जीवान्तर्यामिनामभेदमारोप्योपास्यमनेकत्वमित्यभिप्रायेणाह पातालपादमूलपादस्थो

विशेषस्तस्य देहोयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसां यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् २४ अण्डकोश
शरीरेस्मिन्सप्तावरणसंयुते वैराजः पुरुषो योसौ भगवान्धारणाश्रयः २५ पातालमेतस्य हि
पादमूलं पठंति पार्ष्णिप्रपदे रसातलं महातलं विश्वसृजोथ गुल्फौ तलातलं वै पुरुषस्य जंघे
द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्तेरूरुद्वयं वितलं चातलं च महीतलं तज्जघनं महीपते नभस्तलं नाभि
सरो गृणंति २७ उरस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महर्वदनं वै जनोस्य तपो वराटीं विदुरादिपुंसः
सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः

धोभागं पातालादीं वातत्स्वयवत्वेनाविधीयते पातालादीन्यन्तुलोकान्
नि अथ पातालादयः सप्त भूविवराणि पठंति गृणंतीत्यादि प्रमाणप्रदर्शनं पार्ष्णिप्रपदे पादस्य पश्चादग्रभा
गौ २६ ऊरुद्वयं तस्य अधोभागो भूतलमिति इत्यनाभिरेव सरः २७ ज्योतिरनीकं ज्योतिषां समूहः स्वर्गं म
हर्लोक ग्रीवेति यावति तपोलोकं वराटीं ललाटं सत्यं सत्यलोकं २८ ॥

भा॰टि॰ उक्तो देवासहितो मध्यशरीरत्वानन्तात्वाह इन्द्रादय इत्याहुः दिशः श्रवसः श्रोत्रस्याधिष्ठात्र्यो देवताः कर्णौ श्रोत्रस्या।
टी॰ धिष्ठानं शब्दस्तु श्रोत्रविषयः मनस्य श्रोत्रमिन्द्रियमेवं नासिकादिष्वपि नासत्यदस्रौ अश्विनौ नासे ना।
५ सापुटे इद्धः दीप्तः २८ द्यौरक्षिणी अक्षिगोलके चक्षुरिन्द्रियं पतङ्गः सूर्यः अहनी रात्र्यहनी पक्ष्मा

इन्द्रादयो बाहव आहुरुस्राः कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः नासत्यदस्रौ परमस्य नासे घ्राणोऽस्य गं
धो मुखमग्निरिद्धः २९ द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतङ्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च तद्भ्रूविजृं
भः परमेष्ठिधिष्ण्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ३० छन्दांस्यनन्तस्य शिरो गृणन्ति दंष्ट्रा य
मः स्नेहकला द्विजानि हासो जनोन्मादकरी च माया दुरन्तसर्गो यदपाङ्गमोक्षः ३१ व्रीडोत्त
रौष्ठोऽधर एव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठः कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ कुक्षिः समु
द्रा गिरयोऽस्थिसङ्घाः ३२ नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर्नृपेन्द्र अनन्तवी

णि वैव लोमानि परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदं र्यः श्वसितं मातरिश्वा गतिर्वयः कर्मगुणप्रवाहः ३३
ले ताम्रधिष्ठानं जिह्वेन्द्रियं ३० छन्दांसि वेदाः शिरो ब्रह्मरन्ध्रं स्नेहकलाः प्रेमादिस्नेहलेशा द्विजा दन्ताः
यदपाङ्गमोक्षः दुरन्तः अपारः सर्गः इति यत्तमनस्य कटाक्षः ३१ अधर्मस्य मार्गोऽस्य पृष्ठभागः कः प्रजाप
तिः मित्रो मित्रावरुणौ ३२ अनन्तवीर्यपरमेश्वरस्य वयः कालः तस्य गमनं गुणप्रवाहः प्राणिनां संसा

[illegible] ३३ ॥

भन्नः विभोः प्रवालं प्रधानं समप्रसिद्धस्ये इमाः नदीयं मनः सैवं पालिकाराणां कोशरवाम्रयमुने ३३ चेते
पि सर्वविकारकोशः उच्यते भूमादिमार्गत्वात विज्ञानशक्तिचिन्मद्विमदत्तत्व अतः करणमहंकारणि
तिवृषीकदृगदृश्या हृदवायामृत्यवाम्यतनी ३४ वयांसिपतिराणः नस्य व्याकरणं नामरूपे व्याकरणा
वाणि तिस्रुन्यनुक्तमिलनेपुराणेभ्याद्रः येनमुज्ञौक्कलाहंसाः सुकाम्बहरीनीकुलाः मयूराश्चिवि

ईशस्य केशो विदुरंबुवाहान् वाससुसंध्ये कुरुवर्यभन्नः प्रवालमाहृदेहंयम नस्पत्तचंद्रमाः
सर्वविकारकोशः ३३ विज्ञानशक्तिमहिमाममनंतिसर्वात्मनो तः करणंगिरित्रं अश्वाश्व
तर्युष्ट्रगजान नखानि सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ३४ वयांसितद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्म
नीषामनुजो निवासः गंधर्वविद्याधरचा[illegible]रणाप्सरः स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः ३५ ब्र
ह्माननंतत्रभुजो महात्मा विड्रुरंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः

तस्येन समस्तेचूतिर्विद्या मन्यतीति मनुः स्वायंभुवः मनीषा बुद्धिर्मनुजः पुरुषः निवासस्थाश्रयः पुरुष
त्वेविलासात्मितिस्मृतेः गंधर्वादीनांदृहंकगंधर्वादयः स्वरस्मृतीखड्जादिस्वरस्मृतयस्तत्यर्थः अ
सुरानीकवीर्ययस्य स्वरस्मृतिरसुरानीकवीर्यं इति पाठे गंधर्वादयः स्वराः असुरसमूहस्थः प्रल्हादः
स्मृतिस्मयति ३५ ब्रह्मविप्रसस्याननं मुखं क्षत्रंतत्रियः भुजा यस्य विट्वैश्यऊरुयस्य

भा॰ द्वि॰ टी॰ ५

श्रेत्रिश्रितः कृस्नवर्णाः शूद्रोयस्य नानाभिधानानामानि येषां तेन च तेन अभीज्या देवा लेखागणास्तैर्वसुरुद्रादिभि
रुपपन्नोयुक्तः द्रव्यात्मकोहविः साध्यः वितानयोगो यज्ञप्रयोगस्तस्य कर्मकांडस्यावयवः कामिप्र
तेत्यर्थः ३७ इयानेवतावान्सन्निवेशः अवयवसंस्थानं अस्मिन्स्वबुद्धिः मनः संधार्यतेनमनु
तत्त्वैः यतोन्यतिरिक्तं किंचिन्नास्ति तस्मिन् तदेवचिंतनस्थैर्यार्थं विराड्देहजीवस्याणामभेद

ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महात्मा विडूरुरंघ्रिश्रितकृस्नवर्णः नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो।
द्रव्यात्मकः कर्म वितानयोगः ३७ इयानसावीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशः कथितो म।
याते संधार्यतेस्मिन्वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्ध्या न यतोस्ति किंचित् ३८ स सर्वधीवृत्त्य
नुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः तं सत्यमानंदनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेद्यत आ
नोपासनमुक्तं नत्वत्र देहजीवो त्मपातः ३९ इति श्रीभागवते द्वितीयस्कंधे महापुरुषसंस्था नुवर्णने प्रथमोध्यायः
योरभेदविलासात् सएवपरइतिनिर्द्धारयति सइति ३८ सर्वेषां धीवृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन स एक ए।
व सर्वांतरात्मा तमेव सत्यं भजेत् अन्यत्रोपलक्षणे न सज्जेत यतोन्यस्मादात्मनः पातः संसारो भवति
एकस्यैव नानादेहेष्वनुभूतो दृष्टांतः यथा स्वप्नजनानामीक्षितापश्येति स्वप्ने हि कदाचिद्बहून्
देहान्सृजन्नेवजीवस्तत्तद्देहैः सर्वं पश्यति तद्वत् ईश्वरस्यात्मविद्याशक्तित्वान्नबंधः ३९ इति श्री

वार्थे द्वितीयस्कंधे प्रथमोध्यायः १॥ ५

द्वितीयेनतत्स्थूलधारणाभ्यासेन मनः सर्वेषामादित्ति सर्वेशोविशेषोपायेर्निर्नीयते १ इत्थं पालेवना
त्रैपेव मुक्तावैराग्यधारणा इहोच्यतेतन्नस्ताध्यासमर्वोनर्यामिधारणा १ नत्वेतावन्मुखोक्तधारणया
मुक्तान्तरफलमाह एवंयाधारणानयात्तुष्टहेतुः पुराप्रलयसमयेनष्टामपि स्मृतिं प्रत्यवरुध्यप्रलया
मुपायान्या कृत्वेदंविश्वंयथाभिनयासमर्जे अमोघमायान्मिकाद्बुद्धिः यस्य सः पूर्वमप्यवामो वरदृष्टिर्यस्ये
ति मतमस्याधारणया विस्मरष्टिमामर्थ्यमवति उपासनाफलादपि विरक्तस्य मुमुक्षोरात्मधारणाया

शुक उवाच एवं पुराधारणयात्मयोनिर्नेष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुद्ध तुष्टात् तथा ससर्जेदममो
घदृष्टिर्यथाप्राग्व्यवसायबुद्धिः १ शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था यन्नामभिर्ध्यायति
धीरपार्थैः परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेर्थान्मायामये वासनया शयानः २

मधिकारः अतो वैराग्यार्थं सर्वं कर्मफलं निन्दति शाब्दस्येति शाब्दस्य ब्रह्मणो वेदस्यैष पन्थाः कर्मफ
लबोधनप्रकारः कोसौ यदयं स्वर्नेय्येव स्वर्गादिनामभिः येन साधकस्य धीर्ध्यायति तत्र तद्वि
लोकेषु तेनैव निरूपितेषु अपार्थत्वमेवाह तत्र मायामये प्रथिमस्त्वमिति वासनया शयानः स्व
प्नोत्यपचितिवपरिभ्रमन् अर्थांस्तत्र विरुद्धनितान्तलोकेषु सामीप्य निरवयं सावेन लभत इत्यर्थः २

6 भा॰ टि॰ टी॰ १

तद्दिमर्वयाकर्मफलत्यागेसङ्घपवदेहपातःस्यादित्याशंकाह अतःकविर्नामममात्रेषुभोगेषु यावन्नार्थे
नरेहनिर्वाहोपरस्तथाभूतःस्यात्सुप्रमत्तःतावन्मोक्षप्यनामकः व्यवसायबुद्धिर्नैवेसुखमितिभ्रूय
वान् तदापिनवनसिन्त्वर्थंमुन्यार्थेवसिद्धेमतिनरवप्यत्नेःपरिभ्रमेमपययत्नयतेनेन १ अन्यथामिद्धि
माह द्वाभ्या सत्यामितिकशिपोःशय्यायाः स्वतःसिद्धात्वादेसति उपबर्हणैः उच्छीर्षकैः पुरुषा॥

अतःकविर्नामसयावदर्थःस्यादप्रमत्तोव्यवसायबुद्धिः सिद्धेन्यथार्थेनयतेततभ्रूयःप
रिश्रमंतत्रसमीक्षमाणः २ सत्यांक्षितौ किंकशिपोःप्रयासैर्बाहौस्वसिद्धेह्युपबर्ह
णैःकिं सत्यंजलौकिंपुरुधान्नपात्र्यादिग्वल्कलादौसतिकिंदुकूलैः ३ चीराणि
किंपथिनसंतिदिशंतिभिक्षांनैवांघ्रिपाःपरभृतःसरितोप्यशुष्यन् रुद्धागुहाःकिमा
जितोवतिनोपसन्नान्कस्माद्भजंतिकवयोधनदु
र्वहूप्रकारस्यान्नपात्र्याभोजनपात्रेण न

उदिकस्तद्भावोनामनथलमेववल्कलमन्नंतोयेषामस्यानेवायाच्ञाप्रयत्नंविनाकथंप्राप्तेतत्रा
ह चीराणिवस्त्रखंडानिपथिनविभ्रंतिविफलेतिफलादिभिःगुहागिरिदर्यः नतुकदाचिदेषाम
लाभेकिंकार्यंतत्राह अजितोहरिरुपसन्नान्शरणागतान् किंनावतिनरक्षति किंघात्रूपमवेया

सिद्धिंतयाः एतेनमूर्खसेविनोऽपि

नदातेनकिंकर्तव्यंइत्यस्तुमेव्यग्रइत्यत्राह एवंविरक्तःसन्तंतंभजन्तेनभजनीयत्वेनदेहेनवः स्वचित्तेस्वतएवसि
द्धःयतेनस्यात्मात्मत्वतएवप्रियाप्रियस्यचमेवास्तुवित्रूपेचस्वस्यस्वप्रसन्नःतत्वनात्मवत्मित्याभगवान्नभज
नीयगुणाश्च अनेनतस्थनित्यः यएवंभूतस्तंभजन्तेनतनियतनार्थोनिश्चलस्वरूपाः नदत्त्वभवानेदेन निर्वृतः
सन्निर्वृतिस्वतःसुखोत्मत्वंदर्शितं किंच यत्रयस्मिन्भजनेनमतिसंसारहेतोरविद्यायायाउपरमोनाशो
भवति एतदेवग्रन्थविन्तानिद्याद्रूठयति कइति नातयाभक्तापरस्यदेहेरन्तुविनाथारणामनाद। २
एवंस्वचित्तेस्वतएवसिद्धआत्माप्रियोर्थोभगवाननन्तः तंनिर्वृतोनियतार्थोभजेतसंसारहेतू
परमश्चयत्र ६ कस्तांत्वनादृत्यपरानुचिन्तामृतेपशूनसतींनामकुर्यात पश्यनुजनंपतितं
वैतरण्यांस्वकर्मजान्परितापान्जुषाणं ७ केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाशेप्रादेशमात्रंपु
त्यपश्यूकर्मेजन्शानविनायय्यापसुरेवा रुषंवसन्तं चतुर्भुजंकंजरथांगशाखगदाधरंधारणया
ये स्मरैवानामितिस्फुटतेः असतींविषयचिन्तांकोनामकुर्यात न्याचिन्तयावैतरण्यांपतितंतनवत्व
कर्मजान् आध्यात्मिकादिक्लेशान्नेमेवमानंजनंपश्यन्वैतरण्यांयमद्वारस्थानदीतत्तुल्यत्वान्संस
निर्वैतरणीनामैवधारणामसविशेषणामाह केचिदितिषड्भिः स्वदेहस्यअन्तःमध्येयत्हृदयत
स्यावकाशस्तस्मिन्वसन्तंप्रादेशस्तर्जन्यगुष्ठयोविस्तारः सएवमात्राप्रमाणंयस्येतिहृदयघी।

भा॰द्वि॰ नलिनंपद्मंतद्वदायतेदीर्घेईक्षणेयस्य कदंबकुसुमस्यकिंजल्काकेसरास्तद्वत्पिशंगेपीतेवा
टी॰ ससीयस्य लसंतिमहारत्नानियेषुतानिहिरण्मयान्यंगदानियस्य स्फुरंतिचतानिमहारत्नानिच
तन्मयानिकिरीटकुंडलानियस्य ९ उन्निद्रेविकसितेयत्हृत्पंकजंतस्यकर्णिकेचआलयेयस्या।
७ ने तस्मिन्योगेश्वरैःस्थापितोपादपल्लवोयस्यश्रीरेवलक्ष्मचिह्नंतद्युक्तंयामादिविहितोमलक्ष्वी।

प्रसन्नवक्त्रंनलिनायतेक्षणंकदंबकिंजल्कपिशंगवाससं लसन्महारत्नहिरण्मयां।
गदंस्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलं ९ उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालयेयोगेश्वरास्थापित।
पादपल्लवं श्रीलक्षणंकौस्तुभरत्नकंधरमम्लानलक्ष्म्यावनमालयाचितं १० विभू
षितंमेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः स्निग्धामलैःकुंचितनीलकुंतलै
र्विरोचमानाननहासपेशलं ११ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसंसूचितभूर्यनुग्रह
योनभवत्ययःकौस्तुभरत्नंकंधरायांयस्य ईक्षेतचिंतामयमेनमीश्वरंयावन्मनोधारणयाव तिष्ठते
अम्लानालक्ष्मीःशोभायस्याःतयावनमालयाप्रचितंव्याप्तं स्निग्धत्वादिविशिष्टैःकुंतलैर्विरोचमा।
नेयआननेहासस्तेनपेशलंसुंदरं ११ अदीनेउदारेयल्लीलाहसितंतेनयदीक्षणंतस्मिन्नुल्लसंति
येभ्रूभंगाःभ्रूविक्षेपास्तैःसम्यक्चिंतोभूरिरनुग्रहोयेन चिंतामयंचिंतनयाआविर्भवंतं १२

मूर्त्तेर्ध्यानमाह एकैकश इति अनुभावयेत् ध्यायेत् यद्यत् जितं तत्तत्त्यजन् मनः स्फुरितं परं तत्तत्स्फुरितया
नं अपोह्य त्यक्त्वा परं परं जंघाजान्वादि धारयेत् शुद्ध्यति निर्मला भवति ,, सर्वात्मके वैरा
जधारणायाः फलं हार्दधारणायाः फलमाह यावदिति परेवरे अस्मात् कुतः विश्वेश्वरे द्रष्टरि ननु द्रष्टे
चैतन्यत्वात् भक्तियोगः प्रेमलक्षणः क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानान्तरं प्रयतेन कर्म॥

एकैकशोऽङ्गानि धियानुभावयेत्पादादि यावद्धसितं गदाभृतः जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत्
परं परं शुध्यति धीर्यथा यथा १३ यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन्विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः ता
वत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत १४ स्थिरं सुखं चासनमास्थितो यतिर्यदा
जिहासुरिममङ्गलोकं कालेच देशे च मनो न सज्जयेत्प्राणान्नियच्छेन्मनसा जितासुः

पि भक्तियोगपर्यन्तमेवेत्युक्तं १४ एवं तावद्धारणाकृत्यस्य पुंसः कृत्यमुक्तं इदानीं तस्य स्वयं देहं
त्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह स्थिरमिति सोऽहं यतिः अंग हे राजन् एवंभूतो यतिर्यदा इमं लो
कं देहं जिहासुः हातुमिच्छति तदा देशे पुण्ये तत्काले च उत्तरायणादौ मनो न सज्जयेत् प्राणा
न्नियच्छेत् ननु देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतू न किन्तु योग एवेति १५ निश्चयो भक्त्या स्थिरं सुखं च

भा.द्वि. टी. ६

एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे द्रष्टरीति निनयेत् प्रविलापयेत् तं च तं आत्मनि शुद्धे तं च शुद्धमात्मानं आत्मे-
वाटीमिति आत्मनि शुद्धे ब्रह्मणि अवरुध्य एकीकृत्य लब्धोपशान्तिः प्राप्तनिर्वृतिः सन् कृत्याद्विरमे-
त ततः परं प्राप्याभावात् १६ ब्रह्मणि स्थितः कृत्याद्विरमेत किं तद्ब्रह्म तदाह नयत्रेति यत्रात्म-
स्वरूपे कालो न प्रभुः किमपि कर्तुं न समर्थः अतएव देवा न प्रभवः इत्याह अनिमिषां देवानां परः
प्रभुः कालोपि यत्र न प्रभुः तत्र कुतो देवाः प्रभवेयुः ये च नियम्या नानु जगतां प्राणिनां कार्यानीशिरे

मनः स्वबुद्ध्यामलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत्तमात्मनि आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो ल-
ब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् १६ न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशि-
रे न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान्प्रधानं १७ परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्ने-
ति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे १८

२ जगतामिति कुतो नु प्रभवेतीत्यपेक्षायां निरुपाधित्वादित्याह नयत्रेति जगत्कारणान्यपि न
यस्य सत्त्वादौ प्रभवतीत्याह नयत्रेति विकारोऽहंकारः १७ निरुपाधित्वं कुत इत्यत आह परमिति
पदं यस्मात् अतत् आत्मव्यतिरिक्तं नेति नेतीत्येवमुत्स्रष्टुमिच्छवो दौरात्म्यं देहाद्यात्मत्वं विसृज्या-
र्हस्य पूज्यस्य श्रीविष्णोः पदे पदे तत्तो हृदा उपगुह्य आश्लिष्य नान्यस्मिन्सौहृदं येषां तथाभूताः

सं तत्तद्वैष्णवं पदं अतएव परं सर्वतः श्रेष्ठमामनन्ति इत्यन्वयः १८

८

8A

तस्मादित्थं त्रयमध्ये न व्यवस्थितो मुनिरुपरमेत् तथा चोक्तं न परित्यज्याश्चवृत्तिवत् प्राणानस्मात्कामादिशेष
उक्तः तमाह वित्तायेतेन नेति वित्तानशाम्यते ज्ञानादिकन्तानंतस्यवीर्यं बलं तेन सुरेषिताः विरे
षिताः प्राणायाविषयवासनायस्य सः इदानीं तस्येव देहत्यागप्रकारमाह स्वपार्ष्णिना पादमू
लेन गुदं संनाध्यांगुष्ठापीड्यनिरुध्य अनिलं प्राणा अंतरमयेत् उद्धृतये न जितः क्रमायेन सः ष
ट्सु स्थानेषु नाभ्यादिषु तान्प्रापय एकेस्थिते हृदि अनाहतचक्रे अथ विशेष उरसि कंठादधो देशाख्ये

इत्थं मुनिरूपरमेत् व्यवस्थितो विज्ञानहृद्वीर्यसुरेषिताशयः स्वपार्ष्णिनापीड्य गुदं ततो
निलं स्थानेषु षट्सून्नमयेज्जितक्रमः ॥ १९ नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्मादुदानगत्योरसि तं
नयेन्मुनिः ततोनुसंधाय धिया मनस्वी स्वतालुमूलं शनैर्नयेत ॥ २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमु
न्नयेत निरुद्धसप्तायतनो नपेक्षः स्थित्वा मुहूर्तार्धमकुंठदृष्टिर्निर्भिद्य मूर्द्धं विसृजेत्परं गतः ॥

ते विशुद्धिचक्रे मनस्वी जितचित्तः स्वतालुमूले तस्यैव चक्रस्याग्रदेशं ततो ब्रूर्ध्वगमनसंभवात्त
था न कैश्चित् उक्तं २० तस्माद्भ्रुवोरंतरं आज्ञाचक्रं निरुद्धानि सप्तायतनानि नासिके श्रुती चक्षुषी च मुखं च येन सः
तथा निर्गमनमार्गा येन सः अनपेक्षः ब्रह्मगतेः सन्मूर्द्धानं ब्रह्मरंध्रं निर्भिद्य देहमिंद्रियाणि
च विसृजेत ॥ २१ ॥

भा० टि०
द्वि० २

सद्योमुक्तिमुक्त्वा क्रममुक्तिमाह यदीति द्वाभ्यां ॥ यदि तु पारमेष्ठ्यं पदं प्रयास्यन् भवति वैहायसा नां वा खेचराणां सिद्धानां यद्विहारं क्रीडास्थानं कीदृशं अष्टावाधिपत्यानि अणिमाद्यैश्वर्याणि यस्मिन् तत्तद पि प्रयास्यन् तु गुणसन्निवाये गुणसमुदायरूपे ब्रह्मांडे सर्वैवेत्यर्थः नहि देहत्यागावसरे मनइन्द्रि याणि च त्यजेत् किंतु तैः सहैव तत्तल्लोकभोगार्थं गच्छेत् ॥ २२ ॥ यतः कर्मगतिवन्न योगगतिः परिच्छिन्नेत्याह योगीश्वराणां त्रिलोक्या अन्तर्बहिश्च महर्लोकादिषु ब्रह्मांडाद्बहिश्च गतिमाहुः

यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारं । अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छे न्मनसेन्द्रियैश्च ॥ २२ ॥ योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मनां । न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजां ॥ २३ ॥ वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन शोचिषा । विधूतकल्कोथ हरेरुदस्तात्प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारं ॥ २४ ॥

यद्वैते तु पवनस्यान्तः आत्मा लिंगशरीरं येषामिति विद्या उपासना तपो भगवद्धर्मः योगोऽष्टांगः समा धिर्भक्तिस्तान् ये भजन्ति तेषां या गतिः तां ॥ २३ ॥ तामाह वैश्वानरमित्यष्टभिः विहायसा आकाशेन तत्र च ब्रह्मलोकपथेन गतः सन् प्रथममेव वैश्वानरमग्निमभिमानिनीं देवतां याति केनोपायेन सुषुम्णया नाड्या सुषुम्णा च देहाद्बहिरपि विततास्तीत्याह शोचिषा ज्योतिर्मय्या विधूतः त्यक्तः कल्को मलो येन ततः काय मज्जमानरत्यर्थः उदस्तादुपरिष्टात् वर्तमानं हरेः संबंधि तारारूपं नारायणाधिष्ठितमित्यर्थः शैशुमा रं चक्रं पंचमस्कंधे वक्ष्यमाणं शिशुमाराख्यं ज्योतिश्चक्रं च क्रमस्थानि सूर्यादित्याद्यवांतरानि पदानि प्रयातीत्यर्थः ॥

१७ नहिलोचने वक्त्रे विरसस्य नाभिं मूर्धा घ्राणस्थ घनं नचाविष्ट लिंगन्त्वात्त्वामि याव्रृस्य नचेदं तत्त्वं प्रतिवर्णयत्रति।
क्रमायतः स्वर्गिणो गन्याभावो देक एव निमेलेन लिंगशरीरेण ब्रह्मविदो स्थाने पुरेणे नमस्कृतं नमः
हौकमुपैति यदपि नविदुधामहाकल्पायुषे तेषां भृगवादयो रमंते २५ अयोऽत्रेनेतवक्रे स्थाने विश्व
त्रैलोक्यमतिशयेन दृश्यमाने निरीक्ष्यते नत्र्यापश्यन्त्या मेः यतो हि प्राहो वर्ष्मा यितना मेश्रयपरे श्रेति।
निर्याति सिद्धस्थैरेनुस्मानि धिस्ण्यानि विमानानि यस्मिंस्तद् इति निश्चेषस्तदाचिन २६ नदेवाद नयेवेति

नहिस्थनाभिं न वलिं न वक्त्रे विलोचने नो पिस्थाविराजेनाम्नैकः नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति कल्पा
युषो यदि विदुधा रमंते २५ अयोऽत्रेनतस्य मुखानलेन दृश्यमानमतिरौद्रविश्व निर्याति।
सिद्धस्वरान्नु पृथ्विस्थ्यायेद्धृपराह्यंतनु उपारमेष्ठा २६ नयत्रैसा कोन जरा न मृत्यु नार्तिर्न चोद्वेग
मूलकुनम्भित यस्मिन्नेनाट्टः कृपयानिधि विदांउरंतदुःखप्रभवात्तु दर्शनात् २७

यातिदुःखं उद्वेगो भयं किं तु चित्तलोहे नोयेहुः खं व्यरः स्मृते नैतेद्देकं विना नन्द्रुत्तो भवति अनिर्द्ववित्राः
दंभगाव्रुलोच्याने यज्ञानानंताः प्राणिनां दुःखं लोयः प्रभवो जन्म तस्मात् त्वद्दर्शनात् तेषां कृपया य
हाः चिन्तितेरामनः पीडेतिपननन्निद्धिनाक्रुतस्मिन् शिरपि यत्र शोकाद्योनसभवतीति नचब्रह्मलोके मा
नानाविविधागतिः ये पुण्योलोकेषां तालिककल्पान्ते पुण्ये नारमनस्यनयाधिका भवति ये नाहशापगा
भावुपासनावलेन गतानाः तत्र ब्राह्मणाम्सरसुच्यते ये भगवद्रूपासकालिस्तत्र ये ब्रह्मोऽमिन्वावे सव

10 भा.द्वि. टी. ९

तत्रप्रसंगात्तस्यभगवद्भक्तस्यब्रह्मांडभेदेनप्रकारमाह ततइत्यादिना तेजःप्रप्रक्रियाईश्वराधिष्ठितायाःप्रकृ
तेःकेनचिदंशेनमहत्तत्त्वंभवति तस्यांशेनाहंकारः तस्यांशेनशब्दतन्मात्रद्वारानभः तस्यांशेनस्पर्श।
तन्मात्रद्वारावायुः तस्यांशेनरूपतन्मात्राद्वारातेजः तस्यांशेनरसतन्मात्रद्वाराआपः तदंशेनगं।
धतन्मात्राद्वारापृथ्वीतेभ्यमिलितेभ्यश्चचतुर्दशभुवनात्मकंविराट्शरीरंतस्यपंचाशत्कोटियो।
जनविशालस्य पृथिव्यावारकादुदकादिविशेषशब्दवाच्यात्कोटियोजनविशालं प्रथमावरणंपंचा।

ततोविशेषंप्रतिपद्यनिर्भयस्तेनात्मनापोनलमूर्तिरत्वरन् ज्यो।
तिर्मयोवायुमुपेत्यकालेवाय्वात्मनाखंबृहदात्मलिंगं २८ ॥

शत्कोटियोजनविशालेस्मिन्नेकैकतस्त्वंवादीनांपरिणामानामंशाः तान्येवोत्तरोत्तरंदशगुणान्यावर हरिः
णानि सप्तमेनप्रकृत्यावरणंव्यापकमेवतदेवंस्थितेपृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारः कथ्यतेततो।
विशेषंप्रतिपद्य लिंगदेहेनपृथिव्यात्मनाप्राप्येत्यर्थः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यंनिर्भयः कथंयास्यामी
ति शोकाद्यभावात्तेनात्मनापृथिवीरूपेणातन्निरन्तरामापःप्रतिपद्यसत्वरंत्वरामकुर्वन् ततस्तत्मत्वे १०
नक्लेशहारिद्रिकाभावात् यद्येष्टभोगाननुभुंजानइत्यर्थः एवंज्योतिर्मयःसन्कालेभोगावसानेद

आत्मनो लिंगोपरमात्ममूर्त्तिर्वेनोपासने सूक्ष्मरूपत्वाद्वेदशात्मात्ममूर्त्तिं वानसप्राप्य कमिति इंद्रियार्थानां
भूतसूक्ष्माणां च विक्रममाह घ्राणेनेति घ्राणेनेन गंधमुपेत्य स्वमने स्पर्शेनं नभोगुणत्वं वा त्मात्मनं वा
प्राणेन तत्त्वमेंद्रियेण चाकूतिं तत्तत्क्रियाम् २९ नरेषु स्थूलसूक्ष्मभूतानि इति विक्रममुक्त्वा तदावर
णभूतानि दश स्मरणमात्मसहदादि सप्तानि माह सभोग विकार्यं समं ध्यायेत् विज्ञानं नत्वं याति त्रिविधं कार्यम
स्यति विकार्यो हंकारः सत्रिविधः तामसो राजसः सात्विक इति तत्र तामसाज्जातानि भूतसूक्ष्माणि ।

घ्राणेन गंधं रसनेन वै रसं रूपं च दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चा
कूतिमुपैति योगी २९ स भूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षं मनोमयं देवमयं विकार्यम् संसाद्य गत्या
सह तेन याति विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निरोधं ३० तेनात्मनात्मानमुपैति शांतमानंदमानंदम
यो वसाने एतां गतिं भागवतीं गतो यः स वै पुनर्नेह विषज्जतेंग ३१

जायते राजसात्तु बहिर्मुखानि दशेंद्रियाणि सात्विकान्मन इंद्रियदेवताश्चेति सोलयश्च तत्तदहंकारेण स
ह विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं याति ततो गुणानां च भूतसूक्ष्माणामिंद्रियाणां च सन्निकर्षं लयस्थानं तामस
राजसं च मनोमयं देवमयं च सात्विकं प्राप्य गत्या एवं गमने न तेन नाहंकारेण सह विज्ञानतत्त्वं महत्त
त्वं याति ततो गुणानां सन्निरोधो लयो यस्मिन् तत्प्रधानं याति ३० तेनात्मना प्रधानरूपेणानंदम
यः सन् उपाधीनामवसाने शांतमविकृतमानंदरूपमात्मानमुपैति न विषज्जते न नावर्त्तते इत्यर्थः ३१

॥ भा॰ द्वि॰ टी॰ २२

एते सृती मार्गौ प्रकारौ वेत्यर्थः देहेनृपस्य नपेतः निर्भिद्य मूर्धन् विसृजेत्परं गत इत्युक्ता सद्योमुक्तिः एका सृ
तिः यदि प्रयास्यन्नित्यादिना क्रममुक्तिश्च या द्वितीया एते सृती वेदेन गीते उक्ते न स्वोत्प्रेक्षिते न तत्र यदा सर्वे
प्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति सद्योमुक्तिः ते र्चिषमभि
संभवंतीत्यादिना क्रममुक्तिश्च वेदेनोक्ता यद्वा न कर्मभिस्त्यागेनैके प्राप्नुवंतीति दक्षिणमार्गस्यापि सृ
तित्वादेते सृती इति द्विवचनं त्वयाभिपृष्टे यच्छ्रोतव्यमित्यादि प्रश्नेनार्थान्मुक्तिविषये हेत्वपि सृती पृष्टे

एते सृती ते नृप वेदगीते त्वयाभिपृष्टे च सनातने च ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट आराधितो भ
गवान्वासुदेवः ३२ न ह्यतोन्यः शिवः पंथा विशतः संसृताविह वासुदेवे भगवति भक्तियो
गो यतो भवेत् ३३ भगवान्ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्म
न्यतो भवेत् ३४ श्री रा म

हेतुरिति यद्वा विपर्ययमिति दक्षिणमार्गोप्यर्थात्पृष्टः एवं त्वयाभिपृष्टे एते सृ
तीत्यन्वयः ३२ सृतिसमस्तः पुंसो बहवो मोक्षमार्गाः तपोयोगादयः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह
नहीति यतोनुष्ठिताद्भक्तियोगो भवेत् अतोन्यः शिवः स्वस्त्ययनः पंथा निर्विघ्नश्च नास्त्येव ३३ कुत
एतदत आह भगवान्ब्रह्मा कूटस्थः निर्विकारः एकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः त्रिः त्रिवारान्कार्त्स्न्येन सा
कल्येन ब्रह्म वेदमन्वीक्ष्य विचार्य यतस्तस्मात् आत्मनि श्रीकृष्णे रतिर्भवति तदेव मनीषयाध्यवस्यन्निश्चितः। २२

11A

वल्लत्रभूतेश्वैर्यरतिर्भवति एवंतुभूते तुभगवतिकथंरतिःस्यादित्याह भगवान् लक्षितःदृश्यैःकथंस्वात्मा।
नातेवत्तात्वयामितयाकेर्दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिः नदेवद्रष्टादर्शयति दृश्यानामन्यथा बुद्ध्यादीनांदर्शन
स्वप्रकाशद्रष्टा रं विनानवटनात्त्वनुपपत्तिमुखेनलक्षणैः स्वप्रकाशान्यथामिलक्षणैः नथाव्र।
द्यादि निकर्तृप्रयोज्यानिकारणत्वाद्धास्यादिवदितिव्याप्तिमुखेनानुमापकैः स्वतंत्रकर्ता इत्येव

भगवान्सर्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैः ३५
तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हरिःसर्वत्रसर्वदा श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्योभगवान्नृणां
३६ पिबन्तियेभगवतआत्मनःसतांकथामृतंश्रवणपुटेषुसंभृतं पुनन्तितेविषयवि
दूषिताशयंव्रजन्तितच्चरणसरोरुहान्तिकं ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीय।
स्कंधेद्वितीयोध्यायः

मीश्वरःसिद्धिः ३५ यस्मादेवंतस्मात्स्मर्तव्यादिभिस्तमेवरमनुपसंहरति तस्मा
दिति ३६ श्रवणादिफलमभिनयेवाह पिबन्तीतिसतामात्मनःआत्मत्वेनप्रकाशमानस्यक
थैवामृतंविदूषितंमलिनीकृतमाशयंपुनन्तिशोधयन्ति तस्यचरणपद्मान्तिकंश्रीविष्णुपदंव्रजन्ती
ति ३७ इतिभावार्थेद्वितीयः २ तृतीयेविष्णुभक्तेस्तुवैशिष्ट्यंश्रवणतोमुनि भक्तेरेकान्तत्वं।

श्रीभागवतटीका ८ ॥

अर्थवि

12 भा॰द्वि॰ टी॰ २२ इदानीमन्यदेवताभजनस्यापिपुत्रादिभजनवदेवतत्तत्फलत्वेनदेयत्ववक्तुंपूर्वोक्तमनुवदति एवमिति
ममेतिमांकदाचिदेवयोगेनमनुष्यत्वप्राप्तेषुयेमनीषिणस्तेषांतत्रापिम्रियमाणास्तेषांविशेषणैः
एवमेतद्धरिकथाप्रवणादिकंनिगदितंविहितमित्यर्थः काम्यफलप्राप्त्यर्थमन्येषांदेवानांभजन
माह ब्रह्मणस्पति वेदपतिंब्रह्माणंइंद्रियसंपादकामस्तुइंद्रंप्रजापतीनदक्षादीन २ मायाउ।

शुकउवाच एवमेतन्निगदितंपृष्टवान्यद्भवान्मम नृणांयन्म्रियमाणानांमनुष्येषुमनीषि
णां १ ब्रह्मवर्चसकामस्तुयजेतब्रह्मणस्पतिं इंद्रमिंद्रियकामस्तुप्रजाकामःप्रजापतीन्
देवींमायांतुश्रीकामस्तेजस्कामोविभावसुं वसुकामोवसून्रुद्रान्वीर्यकामोथवीर्यवा
न् २ अन्नाद्यकामस्त्वदितिंस्वर्गकामोदितेःसुतान् विश्वान्देवान्राज्यकामःसाध्यान्संसाध
कोविशां ३ आयुष्कामोश्विनौदेवौपुष्टिकामइलांयजेत् प्रतिष्ठाकामःपुरुषोरोदसीलोकमा
तरौ ४ रूपाभिकामोगंधर्वान्स्त्रीकामोप्सरउर्वशीं आधिपत्यकामःसर्वेषांयजेतपरमेष्ठिनं

गांविभावसुमग्निंवसुकामोधनार्थीवीर्यंप्रभावः तत्कामोवीर्यवान्सन्रुद्रान्यजेतअन्नाद्यंभोज्यं राम
भक्ष्यंचअदितेःसुतानद्वादशादित्यान् विश्वादेवास्यप्रजानांसाधकोविनतामिच्छन्साध्यान् यजेत २२
परमेष्ठिनं ब्रह्माणंइलांपृथ्वींप्रतिष्ठांस्थानादप्रच्युतिःरोदसीद्यावाभूमी ५ अप्सरसमुर्वशींच।

एवंयुक्तोपाधिविशेषको मोक्षस्य संचयः वसुकामस्त्वत्र धनमात्रमिति भेदः दांपत्यमन्योन्यप्रीतिः त
देवाधीयधमः ७ धर्मार्थः धर्मकामः उत्तमश्लोकोपाधिविशेषं तं तु तन्वन् सन्तानवृद्धिमभिलक्षन्
रक्षा बाधाद्विहन्ति तत्कामः पुण्यजनानयतान् ओजोबलं तत्कामः मरुद्गणान्देवान् ८ राज्यं रा
ज्यं तत्कामो मनून्देवान् मन्वन्तरपालकान् राज्ञः कर्म राज्यं तत्कामो विद्याद्देवानिति विशेषः अभि
चरन् शत्रुमारणमिच्छन् निर्ऋतिं रात्रिं सकामकामः भोगेच्छुः अन्नकामः वैराग्यकामः पुरुषं परं
एवं धनेच्छुः श्रीकामः कोशकामः प्रचेतसं विद्याकामस्तु गिरिशं दांपत्यार्थं उमां सतीं ७ धर्मा
र्थ उत्तमश्लोकं तन्तुं तन्वन्पितॄन्यजेत रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान् ८ राज्य
कामो मनून्देवान्निर्ऋतिं त्वभिचरन्यजेत कामकामो यजेत्सोममकामः पुरुषं परं ९ अका
मः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परं १० एतावानेव यजतां
नामिह निःश्रेयसोदयः भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसंगतः ११
अकृतिर्व्यतिरेकोपाधिर्मोक्षस्त्वं ९ अकामः एकान्तभक्तः उक्तानुक्तसर्वकामो वा पुरुषं शुद्धं निरु
पाधिं १० इत्थं नानादेवतायजनमप्युपसंयोगद्वारकत्वेन भक्तियोगफलमाह एतावानिति इहतो
नामपि यजनमाह यतः यजतां भागवतानां संगतो भगवत्यचलो भावो भक्तिर्भवति एतावान्

वनिःश्रेयसस्य पुरुषार्थस्योदयो लाभः अन्यत्तु सर्वं तच्छ्रमिमर्थः ११

13

भा॰द्वि॰ टी॰ १३

भागवतसंगतदृश्येनेनस्त्रविनाहरिकथायां रतिर्नेति ज्ञानमिति यत्र यासु कथासु ज्ञानं भवति कीदृशं।
आसर्वतः प्रतिनिवृत्त उपरतं गुणोर्मीनां रागादीनां चक्रं समूहो यस्मात्तत् उतात्मनेन हेतुना नुरागात्मप्र
सादः स्वयं यस्मात्मनः प्रसादहेतुः गुणेषु विषयेष्वप्यसंयोगो वैराग्यं वा उभयं चेति पाठे इहाप्यत्र चगु
णेष्वसंगः कैवल्यमित्येव सम्मतः पंथा भक्तियोगः निर्वृतः स्वयं तेन सुखेन अन्यथा निर्वृत इति वा नास्तु ह

ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसाद उभयत्र गुणेष्वसंगः कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ
भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् १२ शौनक उवाच इत्यभिव्याहृतं राजा निश
म्य भरतर्षभः किमन्यत्पृष्टवान्भूयो वैयासकिमृषिं कविं १३ एतच्छुश्रूषतां विद्वन्सूत नोऽर्ह
सि भाषितुं कथा हरिकथोदर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवं १४ स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महा
रथः बालक्रीडनकैः क्रीडन्कृष्णक्रीडां य आददे १५ वैयासकिश्च भगवान्वासुदेवपरायणः
उरुगायगुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे १६ आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ नर्स्यते य

तिकथासु को रतिं न कुर्यात् १२ अभिव्याहृतमुक्तमृषिं परब्रह्मदर्शनेन कविं ज्ञानवृद्धमित्याह १३ ध्रुव
मेवास्यायोदर्कः हरिकथैवोदर्कः उत्तरफलं यासां ताः कथाः सतां भागवतानां सदसि सभायां स्युः १४ प
तन्मपंचयति स वा इति द्वाभ्यां कृष्णपूजादिरूपां क्रीडां यः स्वीकृतवान् १५ उरुगायस्य गुणैरुदाराः म
हान्तः कथाः स्युः १६ किं च हृदयेवतीयमानामायुर्हरिकथयाँ सफलं कुर्वन्नाशयेनाह त्रिभिः आयुरि

मे

नतुजीवनमेवतेषामायुषःफलमलिनत्वाद् तत्रवइति ननुतेषांनिःसामोनालिनहिंमहत्वाःचमको
शाः ननुनामसमाहाराद्किंनालिनत्वाद् नत्वाहतिनाश्वनितमेहतिरेतः सेकमेशुननकुर्वेति किंउ
ताधिनराकांपथुमत्वाद् अपरेइति स्वादिभिःमसनाः सह्योतिरूपितः नसकर्णपथ्यकदा विर
पिनागतेः सः प्रवृत्तास्यदत्वात्सभिः कुत्सितविषयासक्तत्वाद्धिदेवताहैर्ग्रामसूकरैः संकटकवन

नरवः किंनजीवंतिमस्त्राःकिंनश्वसंस्तुत नत्वाहतिनमेहतिकिंग्रामपशावोपरे १८ श्वविद्वरा
होष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः नयत्कर्णपथोपेतोजातुनामगदाग्रजः १९ बिलेबतोरुक्रम।
विक्रमान्येनश्रृण्वतः कर्णपुटेनरस्य जिह्वासतीदार्दुरिकेवसूतनचोपगायत्युरुगायगाथाः २०
भारःपरंपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगंननमेन्मुकुंदं शावौकरौनोकुरुतःसपर्यांहरेर्लसत्कांचना
केकणौवा २१ बर्हायितेतेनयनेनराणांलिंगानिविष्णोर्ननिरीक्षतोये पादौनृणांतौद्रुमजन्म

उः त्वरविषयासक्तत्वात् उष्ट्रभारवाहत्वात् खरैसमत्वाद् भाजौक्षेत्राणिनानुव्रजतोहरेर्यौ २२
सर्वैः १९ तस्यांगानिचनिष्फलानीत्याह बिलेइतिपंचभिः बतेतिखेदेतिनशृण्वतोनरस्यचकर्णपु
टेतेबिलेकूपायाप्रेप्रवृद्देनचेदुपगायतितस्यजिह्वासतीदुष्टादर्दुरोभेकः तदीयाजिह्वेव २० पट्टवस्त्रो
ष्णीषाणिकिरीटेनयुक्तमुष्णीषमपिशिरोयदिनवनमेत् तर्हिकेवलभारएवशावोमृतकः तत्करौतुल्यौसती
कांचनकेकणयोर्योगे अप्ययोर्वा बाहूःयत्रयेनविलोकनानि नानिरीक्षतेतेबर्हायितेनमयूरपिच्छनेत्रतुल्ये।

[illegible] २८

भा.द्वि नाभिरन्मेनयम्मिनोनस्पृशेत नधारयेत श्रीविसुपद्याः श्रीविसुपद्दलग्नायाः नवेदेति मुव्वाणेनाभि
टी. नद्रष्टिन्यैः २३ अश्मवसारोवलकादिन्यस्य विक्रियालक्षणमाह यदेति गात्रफदेषुरोमस्य
१५ हर्षः हर्षोद्गमः यस्मात्भक्तस्यसर्वमेतद्भवेत् २४ मनसोनुकूलंचप्रियंचब्रूषे अथानःसाधुपृष्टः॥

जीवन्नावोभागवतांघ्रिरेणुनजातुमर्त्योभिलभेतयस्तु श्रीविसुपद्यामनुजलुलस्याः श्वसन्
शवोयस्तुनवेदगंधं २३ तदश्मसारंहृदयंवतेदंयद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः नविक्रियेताथयदा
विकारोनेत्रेजलंगात्ररुहेषुहर्षः २४ अथाभिधेह्यंगमनोनुकूलंप्रभाषसेभागवतप्रधानः
यदाहवैयासकिरात्मविद्याविशारदोनृपतिंसाधुपृष्टः २५ इतिश्रीभागवतेद्वितीयस्कंधे
तृतीयोध्यायः ३ सूतउवाच वैयासकेरितिवचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः उपधार्यमतिंकृष्णेऔ
त्तरेयःसतींव्यधात १ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु राज्येचाविकलेनित्यंनिरूढाम
मतांजहौ २ पप्रच्छचेममेवार्थंयन्मांपृच्छथसत्तमाः कृष्णानुभावश्रवणेश्रद्दधानोमहा
मनः वैयासकिंनृपतिंप्रतियदाह तदभिधेहीति २५ इतिद्वितीयेतृतीयोध्यायः ३ तुर्येपरीक्षि
ताशृष्टस्सृष्ट्यादिहरिचेष्टितं शुकेनब्रह्मनारदसंवादेनोपवर्ण्यते १ एतःप्रश्नंकथयितुंप्रासंगिकी
स्थितिमाह चतुर्भिः वैयासकेःशुकस्येति एवंभूतमात्मतत्त्वनिश्चयोयस्मात तद्वचःउप
धार्यकृष्णेमतिंकृष्णएवसेवांनान्यत्रेत्येवंभूतांव्यधात १ आत्मादेहःपशवोगजादयः २ इममेवार्थंहरि

श्री ३ परी
तृतीयस्कंधेश्रीमद्भागवत
नसर
१५

14A

संस्थां मृत्युं त्रैवर्गिकं धर्मार्थकामप्रधानं संन्यस्य त्यक्त्वा आत्मभावं परे प्रेम्णा भगवदात्मत्वं गतः शमः स
न पप्रच्छ ४ मह्यं मम तमः श्रुतानि नश्यतीति वकय्यपतेः सतः श्रुतेः समीचीन ५ पुनश्च वेदितुमि
च्छामि इदं दुर्विभाव्यमविज्ञेयं कविभिः यथा सृजति ६ गोपायति पालयति संयच्छते संहरति पुरुश
संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैवर्गिकं च यत् वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं गतः ३ राजो
वाच समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवानघ तमो विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः कथा ५
भूय एव विवित्सामि भगवानात्ममायया यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यमधीश्वरैः ६ यथा
गोपायति विभुर्यथा संयच्छते पुनः यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् ७ आत्मा
नं क्रीडयन् क्रीडन् करोति विकरोति च नूनं भगवतो ब्रह्मन् हरेरद्भुतकर्मणः दुर्विभाव्यमिवा
भाति कविभिश्चापि चेष्टितं ८ यथा गुणांस्तु प्रकृतेर्युगपत्क्रमशोऽपि वा बिभर्ति भूरिशस्त्वे
२ कः कुर्वन् कर्माणि जन्मभिः ९ विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान् यथा शाब्दे ब्रह्मणि नि
स्नातः परस्मिन्भगवानेवत्व
निर्वृत्तात्मिमात्र आत्मानं ब्रह्मादिरूपिणं क्रीडयन् विकरोति
विविधं करोति ७ एकः पुरुषरूपेण युगपज्जन्मभिः ब्रह्माद्यवतारैः क्रमशो वा यथा प्रकृतेर्गुणा
न् गृह्णाति ९ विचिकित्सितं संदिग्धं यथा शब्दे ब्रह्मणि विचारेण निस्नातः परस्मिन्ननुभवेन १० ॥

15

भा॰ द्वि॰
टी॰
११

उपामंत्रितः प्रार्थितः उपचक्रमे देवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमं कृतवानित्यर्थः ॥ तदेवाह त्रयोदश
भिः परस्मै सर्वोत्तमाय तत्र हेतुः भूयसे स्वपरिमितमहिम्ने तदर्शयति सतः प्रपंचस्योद्भवादिषु निमि
त्तभूतया लीलया गृहीतं ब्रह्मादिरूपेण रजआदिशक्तित्रितयं येन तस्मै देहिनामन्तर्भवाय अंतर्यामिने
अतएव सर्वान्तरत्वादनुपलक्ष्यं वर्त्म यस्य विचित्रफलदातृत्वमनुस्मरन् प्रणमति ॥१२॥ भूयः पुन
श्च नमः सतां धर्मवर्तिनां वृजिनच्छिदे दुःखहर्त्रे असतामधर्मशीलानामसम्भवायानुद्भवहेतवे अ

सूत उवाच ॥ इत्युपामंत्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरेः हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥११॥
शुक उवाच ॥ नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया गृहीतशक्तित्रितया
य देहिनामन्तर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने ॥१२॥ भूयो नमः सद्वृजिनच्छिदेऽसतामसंभवायाखिलस
त्त्वमूर्तये पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥१३॥ नमो नमस्तेस्त्वृषभाय सा
त्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनां निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि र

खिलसत्त्वमूर्तये येन तत्तद्देवादिरूपेण तत्फलदायेत्यर्थः समग्रसत्त्वमूर्तये इति वा पुनरपि सर्वोत्कोभा
यैवलक्षणमाह पारमहंस्ये प्रत्यग्दृष्टिरूपे आश्रमे व्यवस्थितानां पुंसामनुमृग्यमनंत्रिरसेन तत्पुनः
पुनर्मृग्यं यदात्मतत्त्वं तस्य दाशुषे दात्रे ॥१३॥ सात्वतां भक्तानां ऋषभाय पालकाय कुयोगिनामभ
क्तानां विदूराकाष्ठा दूरगापि यस्य उन्नेयायेत्यर्थः तदेव वैषम्यप्रतीतावपि निर्दोषत्वमाविष्कुर्वन्

सुखं साधनेभ्यो भक्तिः श्रेष्ठेत्यनुस्मरन्प्रणमति यत्कीर्तनमिति द्वाभ्यां अर्हणं पूजनं सुभद्रं मंगलं श्रवो
यशो यस्य तस्मै १५ विचक्षणा विवेकिनः यस्य चरणयोरुपसादनात् उपसेवभजनात् अन्तरात्मनो म
नसः संगः उभयतो इह च परत्र संगं व्युदस्य निरस्य गतक्लमाः प्रयासरहिताः १६ भक्तिशून्यानां सर्वसा
धनवैफल्यं दर्शयन्प्रणमति तपस्विन इति मनस्विनो योगिनः सुमंगला सदाचाराः यस्मिन् नपा।

यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणं। लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तं
स्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः १५ विचक्षणा यच्चरणोपसादनात्संगं व्युदस्योभयतोन्तरात्मनः। वि
न्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतक्लमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः १६ तपस्विनो दानपरा यशस्विनो म
नस्विनो मन्त्रविदः सुमंगलाः क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः १७
किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कसा आभीरकंका यवनाः खसादयः येन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शु
ध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः

अर्पणं विना सुभद्रश्रवस इत्यस्माद्विनिर्यशसः श्रवणादेः पापा
वनापनाय भक्तेः परमसुहृदं तत्त्वं दर्शयन्नाह किरातादयो ये पापजातयः अन्ये च ये कर्मतः पा
पयः यदुपाश्रया भागवतास्तदाश्रयाः सन्तः शुध्यन्ति असंभावनानाशकोपीश्वर इति प्रभविष्ण
वे प्रभवनशीलायेति १८ ॥ ॥

16 भा० द्वि० सर्वोपास्यमनुस्मरन्नाशयते स एष आत्मात्मवतांधीशानां आत्मा आत्मत्वेनोपास्य इत्यर्थः १८ त्रयीमयत्वादि
विशेषणैः ननु ब्रह्मादीनामुपास्यत्वं विवदन्ति गतव्यलीकैर्निष्कपटैर्भक्तैः वितर्क्यमनन्यासाधारणैश्वर्यादिलिङ्गं
श्री० यस्य लिङ्गमूर्तिर्निर्देश्यस्य प्रसीदतु सर्वफलकत्वमनुस्मरन्नाह श्रियइति पतिश्च सर्वापत्सु रक्षकः २०
१६ किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसा आभीरकंका यवनाः खसादयः येन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः।
शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः १८ स एष आत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः।
गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिंगो भगवान्प्रसीदतां १९ श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्र
जापतिर्धियांपतिर्लोकपतिर्धरापतिः पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतां प्रसीदतां मे भगवान्
सतांपतिः २० यदंघ्र्यनुध्यानसमाधिधौतया धियानुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः वदंति चैतत्क
वयो यथारुचं स मे मुकुंदो भगवान्प्रसीदतां २१ प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य स
तीं स्मृतिं हृदि स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यतः स मे ऋषीणां
ज्ञानप्रदत्वमनुस्मरन्नाह द्वाभ्यां यस्येति
अंघ्र्यनुध्यानमेव समाधिस्तेन धौतया शोधितया यथारुचं च रुच्यनुसारेण सगुणनिर्गुणादिभेदैः य
दात्मकं प्रतिभासमानमित्यर्थः २१ किंच पुराकल्पादावजस्य हृदि सतीं स्मृतिविषयां स्मृतिं वितन्वता ये
न प्रचोदिता सरस्वती स्वमुखतः किल प्रादुर्भूता स्वानि लक्षणानि शिक्षितादीनि यस्याः स ऋषीणां तान
१६

16A

इदानीं स्ववाचंशोधनायादिकर्तारंमंगलरूपाणादियोगेभांप्रार्थयते भूतैरिति समेवचांसिअलंकृषीष्टः अलंकरोतु अन्यस्ववचसामन्येनालंकारासंभवमाहशक्तिसंपन्नयोमिन्तामाविष्करोति योमहद्भि भूतैरिमाः पुरः शरीराणिसृष्ट्वाअमूषुतन्त्रयोमिनयाशेतेवसति अत्रपुरुषसमाख्याप्रमाणयति यद्य स्मात्पुरुषइति अतएवषः एकादशेन्द्रियपंचभूतरूपान्‌ षोडशगुणानुकलाः भुंक्तेप्रकाशयति न

भूतैर्महद्भिर्यइमाःपुरोविभुर्निर्माय शेते यदमूषुपूरुषः भुंक्तेगुणांषोडशषोडशात्मकः सोलं कृषीष्टभगवान्वचांसिमे २३ नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायवेधसे पपुर्ज्ञानमयंसौम्या। सा२
यन्मुखाम्बुरुहासवं २४ एतदेवात्मभूराजन्नारदायविपृच्छते वेदगर्भोभ्यधात्साक्षाद्यदा
हहरिरात्मनः २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेशुकस्तुतिर्नामचतुर्थोध्यायः

मालयतीतिवा नदान्यात्मनेपदमार्षं अतंद्रेन्तः यतः षोडशानामात्माचेतयितास्वार्थेकः नत्वत्र जीवत्वमुच्यते प्रार्थनाविरोधात्‌ २३ श्रीव्यासंनमस्करोति सौम्याभक्ताः यस्यमुखाम्बुरुहे ग्रास वमकरंदंलं २४ इदानींप्रश्नस्योत्तरत्वयाब्रह्मनारदसंवादंप्रस्तौति एतदिति उत्पत्तिसमये एव वेदगर्भोयस्मात्तान्‌ हरिर्यदाह २५ इतिश्रीभावार्थेद्वितीयस्कंधेचतुर्थः ४

17

भा॰द्वि॰ टी॰ १७

पंचमेनारदेनायंपृष्टःसृष्ट्यादिविषयकः हरेर्लीलांविराट्सृष्टिंकालकर्मादिपालितिभिः नारदायविरिंचोब्रवे
वेदगर्भोऽभ्यधादिस्मुक्तं तत्रनारदःप्रश्नमाह देवदेवेति हेभूतभावनभूतानांपालकसर्वेषांपूर्वज अनादेत्तायेनर्
नितांत तत्साधनंयत्तद्विजानीहिविशेषेणज्ञापयेत्यर्थः कथंभूतमात्मतत्त्वनिनरादर्शयतेयेनतत्
उपलक्षणभूतं विश्वमेतात्मज्ञानसाधनं भूतत्वतहिशेषशब्दाति यद्रूपंयेनरूप्यतेप्रकाश्यतेयेनयदधि
ष्ठानंयदाश्रयं यतः येनसृष्टंयत्संस्थंयस्मिल्लीयतेयत्परंयदधीनंयच्चेति यदात्मकंस्वतः सत्कारणतो

नारदउवाच देवदेवनमस्तेस्तुभूतभावनपूर्वज तद्विजानीहियज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनं १
यद्रूपयदधिष्ठानंयतःसृष्टमिदंप्रभो यत्संस्थंयत्परंयच्चतत्तत्त्वंवदतत्त्वतः २ सर्वंह्येतद्भवा
न्वेदभूतभव्यभवत्प्रभुः करामलकवद्विश्वविज्ञानावसितंतव ३ यद्विज्ञानोयदाधारोय
त्परस्त्वंयदात्मकः एकःसृजसिभूतानिभूतैरेवात्ममायया

वेत्यर्थः तस्यतत्त्वंयाथार्थ्येनतत्त्वतोवद २
नजानामीतिनवक्तव्यमित्याशंक्याह सर्वमिति भूतंजातं भव्यंजनिष्यमाणं भवद्जायमानंतव
षोप्रभुर्यतः अतःविशिष्टेनज्ञानेनावसितंनिश्चितं आत्मनामिदंमोहोतावत्त्वमेवकथयेत्याह यतोवि
ज्ञानंयस्यसःकस्त्वविज्ञानदइत्यर्थः यदाधारः कस्त्वदाश्रयः यत्परोयदधीनः यदात्मकः यत्स्वरूपः
ममतत्त्वमेवत्वंतेत्रः परमेश्वरइतिबुद्धिः तवतत्पश्चरणेनतत्परभावकयापृच्छामीत्याह सोहंअतस्तपोभिः

धी आत्मानं १

17A

नवेदनजानामिसर्वंत्वमेवेत्यर्थः २

आत्मनिभावयसेपालयसित्स्वयमेवपरामवेशापयन् अजकमः अमरादिनः पयोर्गुणानामिशात्मनए।
वशक्तिमवष्टभ्यसृजसिनिहंसि ५ तस्मादहमस्मिन्विश्वस्मिन्परमुत्तमेऽपरमधमेमध्यमेचनतथा
पिनाममनुष्यादिद्वंद्वदित्वादिगुणाः शुक्लत्वादितेभोक्तृमात्रेणतत्रापिसदसत्स्थूलसूक्ष्मचकिंचिद्
पन्यतोनवेद किंतुत्वेनएवसर्वंभवतीतिमन्येसनत्यविधोपिभवान् नयोचरादितियत नेननो

आत्मन्भावयसेतानिनपराभावयन्स्वयं आत्मशक्तिमवष्टभ्यऊर्णनाभिरिवाक्रमः ५
नाहंवेदपरंह्यस्मिन्नापरंनसमंविभो नामरूपगुणैर्भाव्यंसदसत्किंचिदन्यतः ६ सभ
वानचरद्घोरंयत्तपः स्वसमाहितः तेनखेदयसेनस्त्वंपराशंकांप्रयच्छसि ७ एतन्मेपृच्छ
तः सर्वंसर्वज्ञसकलेश्वर विजानीहियथैवेदमहंबुद्धेनुशासितः ८ ब्रह्मोवाच सम्य
क्कारुणिकस्येदंवत्सतेविचिकित्सितं यदहंचोदितः सौम्यभगवद्वीर्यदर्शने ९

अस्मान्खेदयसेमोहयसि यतः परांशंकामीश्वरांतरशंकांप्रयच्छसि यथैवाहंत्वयानुशासितः।
सिद्धितः सन् बुद्ध्येबुध्येयेतथाविशेषेणविज्ञापय ८ प्रश्नमभिनंदयति हेवत्सयुक्तंतवेदंविचि
कित्सितंसंदेहः नत्वेवकः प्रश्नोऽयंसम्यगित्यर्थः यतः कारुणिकस्यतवायंप्रश्नः यच्चोदितः यस्मात्पर

[illegible]

18

भा॰टि॰ ननु त्वमेव भगवानित्युक्तेत्वया एकः स्वजनसिंधूनानीत्यादिना सत्वं यया मामीश्वरत्वेन प्रभाषसे न

टी॰ ह्यपित्वं भाषितेनान्येनतानूनं यतः कारणात् एतावन्मात्रं वस्यमावः एतावत्त्वमेवास्ति किं नु मनः प

११ रमेश्वरमविज्ञाय त्रुष्यनः सादृश्या द्वयेयं भाति: ननु बुद्धिः सर्वमनूनमित्यर्थः यतः ईश्वरात्मम

नुयतावत्त्वं न तद्विज्ञातये तिवाल्यंपः नहिं क्रोमावीश्वरत्वं पेतायामत्या न मस्कुर्वन्त्वेवं तत्कथयति

त्रिभिः येनस्वप्रकाशेनरोचितेन प्रकाशितमेव प्रकाशयामि स्पष्टमभिव्यक्तं करोमि यथार्कोदया

नान्तं न तत्त्वत्वापि यया मां प्रब्रवीषि मे अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे १० येन स्वरो
चिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहं यथार्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ११ नमस्तस्मै भ
गवते वासुदेवाय धीमहि यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवन्ति जगद्गुरुं १२ विलज्जमानया यस्य
स्थातुमीक्षापथेऽमुया विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः १३

श्वेतन्यप्रकाशमेव प्रकाशयेति यथार्कदयः न तत्र सूर्यो भाति न च चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति
कुतोयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति ११ नमस्तस्मै धीमहि यस्य माय
या मोहिताः संतोऽस्मदादयो मां जगद्गुरुं जगत्कर्तारं वदन्ति तस्मै १२ यन्माययेति मायासंबंधो केवल
स्थातुं तस्य लोके ऽप्यतस्यापि किमस्ति समसारः नैवेत्याह मल्लकपक्षमीजानातीति यस्या ईक्षापथे स्थातुं वि
लज्जमानये च तस्मिन्नस्वकार्यमकुर्वत्या अमुया मायया विमोहिता अस्मदादयो दुर्धियः अविद्याकृतता

नापि केवलं विकत्थंते ऽस्माद्धेतेऽनेनयद्रूपमित्यस्याप
श्लोकान्तरमुक्तं भवति १३ ॥

१४

18A

तदेवं तस्मात्त्वं परमेश्वरं निरूप्येदानीं यदधिष्ठानमित्यादि नवप्रश्नानां सप्तवाधिष्ठानादिके सर्वेपि ततस्तदेव
के तद्व्यतिरेकेणान्यन्नास्तीत्याह द्रव्यमिति द्रव्यं महाभूतानि उपादानरूपाणि कर्म जन्मनिमित्तं काल
स्तत्क्षोभकः स्वभावस्तत्परिणामहेतुः जीवो भोक्ता यदाहुः द्रव्यगुणोपादानादि कर्मस्वलिंगादि व्यापारः का।
लः वसंतादिः स्वभावो जीवोपजमानः सर्वे वासुदेवात्परो न्योर्थो नास्ति कारणव्यतिरेकात्कार्यस्य तत्त्व

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योर्थोस्ति तत्त्वतः १४
नारायणपरा वेदा देवा नारायणांगजाः नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः १५ ना।
रायणपरो योगो नारायणपरं तपः नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः १६ तस्यापि
द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यं सृजामि सृष्टोहमीक्षयैवाभिचोदितः १७

एवं च यदिति द्वाभ्यां नारायणः परं कारणं येषां ते अनेनैव शास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेनेश्वरे प्रमाणं सर्वे तत्त्वा
दि किं चोक्तं देवाश्च तदंगाज्जाताः अतो न तद्व्यतिरिक्ताः लोकाः स्वर्गादयः तदानंदांशाः मखास्तत्साधनभू
ताः १५ योगः प्राणायामादिः तपस्तत्साध्यं चित्तैकाग्र्यं ज्ञाने तत्साध्या गतिस्तु तत्फलं अनेनैव सर्वे त
दर्थानमित्युक्तं १६ ननु किं करोषीत्यपेक्षायामाह तस्य सृज्यमपि तेन सृष्टोहं सृजामि ईक्षया कटाक्षे
तं।

भागवतटी० द्वि० स्कं० २

19 भा॰टि॰ टी॰ २५

मल७ त्रिभिः

वत्तुकुतोयंजीवेश्वरविभागः पत्नस्तत्पर्यः सचप्रेरकः स्यादित्यपेतायांजीवेश्वरविभागहेतुमाह सत्वमिति
निर्गुणस्यापीश्वरस्यैतेत्रयोगुणाबध्नंतीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूताः स्तेनैवस्वानंदेणस्थित्याद्यर्थंमायया
गृहीताः वस्तुतः सर्वदामुक्तमपिमायिनंमायाविषयंपुरुषं जीवंवबध्नंति क्वकार्यमधिभूतंकार
णमध्यात्मिकं कर्तात्वधिदैवतंतेषांभावस्तत्व तस्मिन्द्रव्यंभूतानिज्ञानंशब्देनदेवताक्रियाइंद्रिया
सत्वंरजस्तमइतिनिर्गुणस्यगुणास्त्रयः स्थितिसर्गनिरोधेषुगृहीतामाययाविभो १८ कार्य
कारणकर्तृत्वेद्रव्यज्ञानक्रियाश्रयः बध्नंतिनित्यदामुक्तंमायिनंपुरुषंगुणाः १९ सएष
भगवान्लिंगैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषांममचेश्वरः २० कालंकर्म
स्वभावंचमायेशोमाययास्वया आत्मन्यदृच्छयाप्राप्तंविबुभूषुरुपाददे २१ कालाद्गुणव्य
णितदाश्रयामेषांकारण तिकरःपरिणामःस्वभावतः कर्मणोजन्ममहतःपुरुषाधिष्ठितादभू
भूताः तेनदभिमानेनवध्नंति १९ अतःसएववस्तुमायःएभिर्गुणैर्लिंगैःजीवानामावरकैरुपाधि
भिः स्वरूपस्वलक्षितानागतिस्तत्वयस्यसः २० स्वेभक्तैरेवलक्षितानागतिर्यस्येतिवातस्यसृष्टिप्रकारमाह
कालमिति कर्मजीवादृष्टंविबुभूषुःविविधभवितुमिच्छन् २१ गुणानांव्यतिकरःक्षोभःसाम्यत्या
गः स्वभावतः परिणामोरूपांतरापत्तिः पुरुषःईश्वरस्तेनाधिष्ठितत्वं त्रयाणांविशेषणं २२ ॥ २५

19A

महतः महत्तत्वस्य विकुर्वाणात् विक्रियमाणात् तस्य च क्रियाज्ञानशक्तित्वात् त्रिगुणत्वेपि रजः सत्वाभ्या
मुपबृंहितत्वमहंकारस्य त्वावरकत्वात्तमःप्रधानत्वमतएवाहंकारकार्येषु तामसस्याधिक्यमाकाशादिषु
बहुराजसस्य सात्विकस्य चाल्पत्वएवं तदुपाधिकेषु जीवेष्वपि तथैव तामसाधिक्यं २२ सच विकुर्वन् रूपांतरेण
त्मने त्रैविध्यमेवाह वैकारिकः सात्विकः तैजसो राजसः पञ्चिदायस्य भेदः द्रव्यशक्तिमित्यादीनि प्राति
लोम्येन त्रयाणां लक्षणानि द्रव्यमहाभूताख्ये शक्तिर्यस्य क्रियासु इंद्रियेषु शक्तिर्यस्य ज्ञाने देवेषु सा।
महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्वोपबृंहितात् तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः २३ सोऽहं
कार इति प्रोक्तो विकुर्वन्समभूत्त्रिधा वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा २४ द्रव्यशक्तिः
क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः तस्य मात्रा गुणः श
ब्दो लिंगं यद्द्रष्टृदृश्ययोः २५ नभसोथ विकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोनिलः परान्वयाच्छब्दवांश्च प्रा
तिंद्रियस्य देहमोजो वोढुं शक्तं २६ भूतादेरिति तामसस्य विशेषणं ननु तामसात्कथं शब्दो भवतीति प्रसिद्धं
सत्यं तु सतु तस्य नभसो मात्रा सूक्ष्मरूपं गुणश्चासाधारणः व्यावर्तको धर्मः शब्द द्वारा नभउत्पद्यते इत्यर्थः
एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यं सूक्ष्मत्वं तत्तल्लिंगमिति कुत्र आयतं तेन केन चिद्द्रष्टुर्योगजोगतिरस्यानुकेयाम
नाद्द्रष्टार्थं स्तेनेन दृश्यो गजः तयोर्लिंगं बोधकं लिंगविशेषणात् यच्छब्दस्य पूर्वत्र २५ पाद्यनभसः का
रणत्वेनान्वयात् शब्दवांश्च वायुः तस्यैव लक्षणं प्राणो देहधारणं ओजः सहो बलानि इंद्रियमनः शरीरा

४०

श्री॰ द्वि॰ टी॰ २॰

उपपद्यत इत्यन्वयः स्वतो रूपवत्तेजः वायुनभसोः कारणभूतयोरन्वयात् स्पर्शशब्दवत्त्वं एवमग्रेऽपि २७ श्लिष्यां
रूपान्वयाधिक्यात् २८ घोषः शब्दः विशेषः पृथ्वी पृथिव्याश्च परान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यं २९ मनः
पाक्रेनतदधिष्ठाता चन्द्रोऽपि द्रष्टव्यः अन्ये च देवाः दश वैकारिकाः सात्त्विकाहंकारकार्याः तानाह दिशश्च
वातश्च अर्कश्च प्रचेताश्च अश्विनौ च एते पंच श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः वह्निश्चेंद्रिय

वायोरपि विकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः उपपद्यत तेजो वै रूपवत्स्पर्शशब्दवत् २७ तेजसस्तु
विकुर्वाणादासीदंभो रसात्मकं रूपवत्स्पर्शवच्चांभो घोषवच्च परान्वयात् २८ विशेषस्तु विकु
र्वाणादंभसो गंधवानभूत परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः २९ वैकारिकान्मनो जज्ञे दे
वा वैकारिका दश दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्रकाः ३० तैजसात्तु विकुर्वाणादिंद्रिया
णि दशाभवन् ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणस्तु तैजसौ ३१ श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मे
ढ्राङ्घ्रिपायवः यदैते संगता भावा भूतेंद्रियमनोगुणाः यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ३२
तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमुपादा
य चोभयं ससृजुर्ह्यदः ३४

पेंद्रश्च मित्रश्च कः प्रजापतिः एते
च पंच वाक्पाणिपायूपस्थानामधिष्ठातारः ३० यतो ज्ञानशक्तिः बुद्धिः क्रियाशक्तिः प्राणश्च तैजसा
हंकारकार्यौ अतो ज्ञानक्रियाविशेषरूपाणीन्द्रियाण्यपि तैजसादभवन्नित्यर्थः तान्याह श्रोत्रमिति
दोर्भ्यां पाणिः मेढ्रमुपस्थः क्रमस्तु न विवक्षितः एवं कारणसृष्टिमुक्त्वा कार्यसृष्टिमाह यदा यते असंगताः अ
मिलिता आसन् अत एव यदायतनस्य शरीरस्य निर्माणे
न शेकुः ३३ सदसत्त्वं गुणप्रधानभावमुपादाय स्वीकृत्य उभयम्

समष्टिव्यष्ट्यात्मकं शरीरं ३४

20A

कालकर्मस्वभावानधिष्ठाय स्थितः जीवयतीति जीवः परमात्मा अजीवमचेतनं अजीवयच्चेतनयति स्म ३५
निर्भिद्य द्विधा कृत्वा स्थित इत्यर्थः ३६ तदवयवैः लोकांश्चेनामाह यस्येति कट्यादिभिः कटिरिति ऊरुमूलयोः पश्चा
द्भागः जघनेन पूर्वभागः अधः सप्तलोकानतलादीन् ऊर्ध्वं भूरादीन् सप्त ३७ वर्णानां तनेऽप्यतिदि
शयति पुरुषस्येति ब्रह्मब्राह्मणाः मुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तं बाहव इति चतुर्वर्गदि

वर्षपूगसहस्रान्ते तदंडमुदकेशये कालकर्मस्वभावस्थो जीवोऽजीवमजीवयत् ३४ स एव पु
रुषस्तस्मादंडं निर्भिद्य निर्गतः सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षः सहस्राननशीर्षवान् ३५ यस्येहावयवै
र्लोकान्कल्पयंति मनीषिणः कट्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ३६ पुरुषस्य मुखं ब्र
ह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ऊर्वोर्वैश्यो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत ३७ भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भु
वर्लोकोऽस्य नाभितः हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ३८ ग्रीवायां जनलोकश्च तपो
लोकस्तनद्वयात् मूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ३९

यः ३४ इदानीमुपासनार्थं लोककल्पनाभेदान्दर्शयन्सप्तलोकपक्षमाह द्वाभ्यां भूर्लोकः पाता
लमारभ्य पद्भ्यां कटिपर्यन्तात्मनद्वयादिति उपासनार्थं लोकऊर्ध्वाधोभावे वैपरीत्येन दोषः यद्वा
स्तनैर्द्वाभ्यां कल्पनया दोषः ...यतस्मादित्यर्थः ब्रह्मलोकः वैकुण्ठः सनातनः नित्यः न तु सृज्यप्रपंचान्तर्वर्ती।

४२

भा॰टि॰ इदानींचतुर्दशलोकरूपत्वंचदर्शयति तत्रजघनादिभिः भूरादयः सप्तलोकाएवसप्त कट्यादिभिरधः सप्त
द्वि॰ लोकानाह तत्कट्यामितिद्वाभ्यां शुद्धंहरिभक्तनिवासत्वात् ४१ ४२ त्रिलोकरूपत्वमाह भूर्लोकः पा
११ तालादिसहितः ४३ इतिभावार्थेपंचमः ५ षष्ठेविराड्विभूतिश्चप्रोक्ताध्यात्मादिभेदतः इतीह
तेचपूर्वोक्तेसर्वेपुरुषसूक्ततः १ इदानींवैराजस्यविभूतिः सप्रपंचमनुवर्ण्यते वाचामसदादि

तत्कट्यांचातलंक्लृप्तमूरुभ्यांवितलंविभोः जानुभ्यांसुतलंशुद्धंजंघाभ्यांतुतलातलं महा
तलंतुगुल्फाभ्यांप्रपदाभ्यांरसातलं पातालंपादतलतइतिलोकमयःपुमान् ४१ भूर्लोकः
कल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोस्यनाभितः स्वर्लोकःकल्पितोमूर्ध्नाइतिवालोककल्पना ४३ इ
तिश्रीभागवतेद्वितीयस्कंधेपंचमोध्यायः ५ श्रीब्रह्मोवाच वाचांवह्नेर्मुखंक्षेत्रंछंदसां
सप्तधातवः हव्यकव्यामृतान्नानांजिह्वासर्वरसस्यच १

वागिंद्रियाणांतदधिष्ठातुर्वह्नेश्चतस्यमुखंक्षेत्रंउत्पत्तिस्थानंछंदसांगायत्र्यादीनांसप्तानांतस्यसप्त
धातवः त्वगादयः हव्यंदेवानामन्नं कव्यंपितॄणाम् अमृतं तदुभयशेषंमनुष्याणां तेषामन्ना
नांसर्वरसस्यमधुरादेः षड्विधस्यचकारात्रसदादिरसनेंद्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्यच एत
स्यचजिह्वाक्षेत्रंउत्पत्तिस्थानं एवंसर्वत्रानुक्रममनुसंधेयं २ ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तिस्त्रि
ष्टुप्जगतीत्येषां ७

त्वङ्मेदमांसमज्जास्थिरक्तशुक्राणिधातवः २

सर्वभूतानामभ्ससदादिप्राणानां नसनाभेना सार्थेधुपरमायने उत्तमहेते शोदयमोदयो वसामान्यविशे।
षगोपर्योः घ्राणः घ्राणेन्द्रियपरमायनेन २ रूपाणां तेजसा रूपप्रकाशानां चक्षुरिन्द्रियम्बदितीनेत्र।
गोलको सर्वत्रघ्राणानां प्रथमालेनेचतुःशब्दः कर्णो श्रोत्राधिष्ठाने श्रोत्रमिन्द्रियं तस्यगावेशरीर
वसूनां येमागाः श्रेष्ठाः तेषांभाजनेस्थाने २ स्पर्शत्वकस्पर्शस्य वायोस्तेत्यर्थः सर्वस्यमेधस्ययज्ञ

सर्वास्तेनां च वायोरम्रत्वासपरमायने पृथिवीरोषधीनां च घ्राणोमोदप्रमोदयोः २ रूपाणां
तेजसां च चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चातिणां कर्णादिशां च नीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः २ तद्वाव
वसूनामाणमोभाग्यस्य च भाजने त्वगस्यस्पर्शो वायोस्तुते मेधस्यैववदि रोमाण्युद्भिज
नातीनां येवीयतन्नस्म भृतः ४ केशाश्मश्रू नालोन्यस्याशिलालोहाभ्रविद्युतां वाट्बोत्ता।
कपालानां प्रायवीः तेमकर्माणि ५ विक्रमो भूर्भुवः स्वस्तेमध्याशरणस्य च सर्वकामवर।

स्य उद्भिजजातीनां वृक्षाणां पर्वतेर्यज्ञः समस्तकृसाधिनः तेषाम स्यापि हेरेश्वरणस्पारदम् २
वदा ४ केशामेषानां तेवेष्वेतस्योत्तः स्तप्राणि विद्युता यादकरनखानि शिलालोहानामितिसा
हस्यापाहु सुतेम कर्माणां पालनकर्तृणां ५ विक्रमः पदन्यासो भूरादिलोकानामास्यद्भुतं यः भूरा
दिमाहानामयपत्वात घ्राणालक्ष्य ते मोलध्वरतांशरणं भयाद्रक्षणात् सर्वेषां भयात् रक्षणं सर्वेलोका

५ भूर्भुवः स्वरित्यादि विवृत्य भुवनांतर

सांकेतिकरहस्यार्थमुपदेशविवरणम् ८

२२

भा॰ टि॰ द्वि॰ २२

वीर्यस्य शुक्रस्यापि शिश्नोपि शिश्नं उपस्थस्त्विंद्रियं प्रजार्थमानंदः संतानार्थः संभोगस्तेन निर्वृतिः तास्यहानि
लस्याः ७ परिमोक्षस्य मलत्यागस्य पायुरिंद्रियं गुदस्थानं निर्ऋतेर्बलस्याः ८ तमसोऽज्ञानस्य पश्चिमः
पृष्ठभागः गोत्राणां गिरीणां अस्थिसंघातः ९ अव्यक्तप्रधानं रसः अन्नादिरसः सिंधवः समुद्राः तेषां
निधनस्य लयस्य उदरं परस्थानं विदितं ज्ञानिभिः मनसः प्रसादादिलिंगशरीरस्य १० तुभ्यं तव कुमाराणां
सनकादीनां भवस्य श्रीरुद्रस्य आत्मा चित्तं परमायनं ११ एवं तावत्परमेश्वरात् ज्ञातविश्वतेनाभि

अस्यां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानंदनिर्वृतिः ७ पायुर्यम
स्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद हिंसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ८ पराभूतेरधर्मस्य त
मसश्चापि पश्चिमः नाड्यो नदनदीनां तु गोत्राणामस्थिसंहतिः ९ अव्यक्तरससिंधूनां भूताना
निधनस्य च उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदं १० धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमाराणां भवस्य च
विज्ञानस्य च सत्त्वस्य परस्यात्मा परायणं ११ अहं भवान्भवश्चैव य इमे मुनयोऽग्रजाः सुरासुरन

रै यथा कुंडलं सुवर्णात् व्यतिरिक्तं सत्तु सर्वं नियंता सर्वप्रकाशको \ रा नागाः खगा मृगसरीसृ
नित्यमुक्तोऽद्वितीयात्मोक्तं एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनेन द्रढयति तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्धर्चस्य ब्राह्मणो
स्य मुखमासीदित्यादेश्च सूक्तस्यार्थः एवाध्यायपर्यवदर्शिनः पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्यार्थं दर्श
यति अहं भवानिति सोऽहं त्रिभिः नेत्राग्रजा इमे सनकादयः मरीच्यादयश्च १२ ॥ ॥ ॥

२२

२२०

१२ नभंस्थलेच नभस्थेगोकांसियेषांतेनभस्थलनभोकसइतिसंधिरार्षः १४ सर्वंपुरुषएवननतनः इ
षतिनत्यर्थः प्रपंचेननस्यापरिच्छेदंवक्तुंसभूमिमित्यस्यार्थमाह तेनपुरुषेणविश्वमितिभूमिपदस्या
र्थः विततमितिदशांगुलपदस्यअर्थोन्यधिरावृत्यचविततमिमधिकंव्याप्यतिष्ठतीतिस्थाधिकाम
र्थविवक्षितेनप्रमाणं अनुपयोगादपरिच्छिन्नत्वाच्च १५ एतत्सदृष्टांतमाह अमेयमा.....णः अमे

गंधर्वाप्सरसोयत्तानतोभूतगणोरगाः यक्षाः पितरःसिद्धाविद्याधरचारणाद्रुमाः १३
अन्येचविविधाजीवाःनभस्थलनभोकसः ग्रहर्क्षकेतवस्ताराःमरुतःपवनयित्ववः १४
सर्वंपुरुषएवेदंभूतंभव्यंभवच्चयत् तेनेदमावृतंविश्वंवितस्तिमधितिष्ठति १५ स्वधिष्ण्यप्र
तपत्प्राणोबहिश्चप्रतपत्यसौ एवंविराजंप्रतपंस्तपत्यंतर्बहिःपुमान् सोमृतस्याभयस्ये
शोमर्त्यमन्नंयदत्यगात् १६

बाहिन्यःप्राणाइतिश्रुतेः स्वधिष्ण्यमंडलंप्रकाशयन् यथाबहिश्चप्रका
शयति एवंविराड्देहंप्रकाशयन् ब्रह्मांडमंतर्बहिश्चप्रकाशयति नित्यमुक्तत्वंदर्शयितुं गुणात्मत
त्वस्येत्यस्यार्थमाह सइति अभयस्येतिमत्वगतोमृतपदव्याख्याअन्वेनेतिपदविभक्तिव्यत्ययेनव्याच
ष्टेमर्त्यमन्नाणामक अन्नकर्मफलंयस्मादत्यगादतिक्रांतवान् अतोनकेवलंसर्वात्मकः किंत्वम

भा॰ द्वि॰
टी॰
२२

ननुप्रपंचात्मकस्य कुतो नित्यमुक्तत्वमित्याशंक्य तत्परिहाराय एतावानस्येत्यस्यार्थमाह महिमेति प्र
पंचात्मकस्याप्यमृतेशत्वमित्येष महिमा उरुत्ययः अपारः प्रपंचानभिभूतत्वादिति भावः मंत्रेण एतावा
नस्य महिमा विभूतिः सतु ज्यायानद्वेतरइति वदतायमेवार्थ उक्तः तदेवमीश्वरो नित्यमुक्त इत्युक्ते न
हाश्रितानाभूतानावैषम्ये लोकावस्थेयेति दर्शयन् पादोस्य विश्वाभूतानीत्यस्यार्थमाह पादेष्विति नि
श्वयेनिश्चितयोभूरादिलोकाः तेपादाइवपादाः अंशायस्य सः स्थितिपात् तस्य पादेष्वंशभूतेषु लोके
षु सर्वाजीवा विदुः मंत्रेतु पादोस्य विश्वाभूतानीति सामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षया।
महिमैषततो ब्रह्मन्पुरुषस्य दुरत्ययः पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ७ अमृतंक्षे
पादइत्येकवचनेच साम्याभिप्रायेणोक्तमिति १० भूतेषु फल \ ममभयंत्रिमूर्ध्नोधायि मूर्धसु ॥
वैचित्र्यं दर्शयन् त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यार्थमाह अमृतेक्षेमास्यसंबधित्रिपादमृतं नित्यसुखं दिविदु।
ध्वलोकेषु त्रिलोक्यामित्यर्थः तदेवं त्रिपाद्व्यूहोक्तेत्रैविध्यं दर्शयन्नाह त्रयाणां लोकानां मूर्धसु मह
र्लोकः तस्य मूर्धा जनस्तदुपरितनालोकाः तेषु यथाक्रमममृतादिकमधायि निहितं नतु त्रिलोक्यां
तस्याश्रमेवत्सरेवमहर्लोकस्य क्रममुक्तिस्थानत्वेपि कल्पांते तत्रत्यानां स्थानत्यागात् विनाशिसुखं
जनेलोकेत्वमृतमविनाशिसुखं वेयावज्जीवसर्वस्यानापरित्यागात् किंतु जनलोके महर्लोकवासि
नां कल्पांते त्रिलोकदाहोष्मपीडितानां तदा तत्रागमनात्तद्दर्शनमस्तिनपोलोके तस्य दाहस्याभा।

यतदेवैवैविद्यमधिकारिभेदेनोपपादयन्त्रिपादूर्ध्व इत्यस्यार्थमाह नप्रजायेतेपुनरादिरूपेणेत्यप्रजाः नै
ष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतयस्तेषामाश्रमाः त्रिलोक्याबहिरासन् १८ गृहमेधत्वतः यस्मात् गृह
स्थव्रतः ब्रह्मचर्यव्रतरहितः अथ चाधिकारभेदएकस्यैवावस्थाभेदेनतत्त्वन्यतमिच्चविषयइतिदर्शयि
तुमतोविष्वङ्ङित्यस्यार्थमाह विविधस्ततश्चवतीतिविष्वङ् पुरुषः हवेतः सृती मार्गोदक्षिणोत्तरौ वि
चक्रमेचलतिस्मकथंभूते सृती साशनानशनेभोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूतेतत्रदेतत्वेनपुनर्विशेषणं
पादास्त्रयोबहिश्चासन्नप्रजानांयआश्रमाः १८ अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरोगृहमेधोबृहद्व्रतः सृती
विचक्रमेविष्वङ् साशनानशनेउभे १९ यदविद्याचविद्याचपुरुषस्तूभयाश्रयः यस्मादण्ड
विराट्जज्ञेभूतेन्द्रियगुणात्मकः २० तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वंगोभिः सूर्यइवातपन् यदास्यनाभ्यान्
यथातः अविद्याकर्मरूपाएका विद्याचतत्साधनोपासनरूपान्या २१ नलिनादहमासमहात्मनः ॥
देवविराडुनर्वर्तिनापिफलंवैविद्यमुक्तान्तत्कारणंस्वरूपस्यनेदंतत्त्वपदर्शयितुं तस्माद्धिरण्डजायेतेस्या
र्थमाह यस्मादण्डजन्तनमेचभूतेन्द्रियगुणात्मकोविराटजज्ञेसर्वेश्वरः तद्धिश्वविराटदेहमयमत्याति
क्रान्तवान् सूर्यइवनिष्ठवोत्तपवशिष्टानतः २० नन्वेवंपुरुषएवचेत्सर्वंतर्हियत्तस्यतत्साधनानांवपृथक
नाभावान् यत्नः पुरुषाराधनेनसिद्ध्येदित्याशंक्यतत्परिहारायपरस्यरूपेणादौविशेषमादिमचार्थमाह

दर्शयति यदेतन्मदिना क्रमेण त्रिविधं उत्पत्तिमितः तस्मिन्
पुरुषतत्वात् ११

होताउद्गाताब्रह्मा ऋत्विक्तेषांकर्म ४

भा॰टि॰ नाशोभवनाम्यंतस्माद्यज्ञस्यसंभारान्साधनानिनाविंदं २१ तदातेषुसंभारेषुसाध्येषुमन्त्रेषुरूपावयवैः ए
टी॰ तेसंभाराः संभृताइतिचतुर्थेनान्वयः वनस्पतयोधूपाः देवयजनंयज्ञभूमिः इदंचेतिवचनाद्यज्ञार्हस्था
५ नउपविष्टः कथंनीतिगाम्यनेवद्गुणान्वितोवसन्तादिकालः २२ वस्तूनिपात्रादीनि ओषधयोव्रीह्याद
२६ यः स्नेहाज्यनादयः रसागुडादयः सौवर्णादीनिलोहानिमृदश्म चान्तर्हौत्रंहोत्रादिकर्म २३ नामधे।

नाविंदंयज्ञसंभारान्पुरुषावयवाहृते २१ तेषुयज्ञस्यपशवः सवनस्पतयः कुशाः
इदंचदेवयजनंकालश्चोक्तगुणान्वितः २२ वस्तून्योषधयः स्नेहारसलोहमृदोजलं
ऋचोयजूंषिसामानिचान्तर्हौत्रंचसत्तम २३ नामधेयानिमंत्राश्चदक्षिणाश्चव्रतानिच
देवतानुक्रमःकल्पःसंकल्पस्तंत्रमेवच २४ गतयोमतयश्चैवप्रायश्चित्तंसमर्पणं पु
रूपावयवैरेतेसंभाराःसंभृतामया २५ इतिसंभृतसंभारः पुरुषावयवैरहं तमेवपुरु।
षंयज्ञंतेनैवायजमीश्वरं

यानिज्योतिष्टोमादीनिऋग्गादीनामुक्तत्वात्मंत्राइतिस्वाहाकारा
दयः देवतानामनुक्रमउद्देशः कल्पोबोधायनादिक्रमपद्धतिग्रंथः अनेनाहंवक्ष्येइतिसंकल्पः तंत्रम
नुष्ठानप्रकारः २४ गतयोविष्णुक्रमाद्याः मतयोदेवताध्यानानिकृतस्यभगवतिसमर्पणं २५
संभृताः संपादिताः संभाराः येनसोहंतेनैवयज्ञेनैवअनेनयज्ञमयजंतेनेतिमंत्रार्थःसूचितः २६ २४

तेनदेवास्ययज्नेतेत्यस्यार्थं संप्रपंचं दर्शयति ततइतिद्वाभ्यां देहादिरूपेणाव्यक्तं स्वतः अव्यक्तं यं नेनपुरु
षेजातमग्रतः इत्यस्यार्थो दर्शितः २७ कालेस्मिन्वसरे यदधिष्ठानमित्येतस्य श्लोकस्यार्थमुपसंहरति नारा
यणाइति आदिमत्पिष्टितभगवतं देहतः यः स्वतोगुणाः सर्गादौ गृहीतामायया उरवो गुणाः येन तस्मि
न २९ एतत्रस्मिन्नित्येतस्य श्लोकस्य यदुक्तं स एष भगवान् सर्वेषाममेवेश्वर इति तदुपसंहरति सृजामी

ततस्तेभ्यान्तरश्मेषप्रजानांपतयोनव आप्यनल्पकर्मभव्याक्तंपुरुषं सुसमाहिताः २७ ततश्च म
नवः काले ईजिरे ऋषयोऽपरे पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः क्रतुभिर्विभुं २८ नारायणो भ
गवान् तदिदं विश्वमाहितं गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः २९ सृजामि तन्नि
युक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ३० इति तेऽभिहितं ता
त यथेदमनुपृच्छसि नान्यद्भगवतः किंचिद्भाव्यं सदसदात्मकं ३१

ति पालनं तत् स्वयमेव करोतीत्याह विश्वमिति पुरुषरूपेण विष्णुरूपेण त्रिशक्तिर्मायोपाधिः तत्त्वतः तत्त्वतीतिन
यामः ३० यच्चेदं विश्वं यदात्मकं अस्त्वमित्येवमादि सर्वप्रश्नानां सामान्योत्तरं यदुक्तं वासुदेवात्परो ब्र
ह्मसत्यं चान्योर्थोस्ति तत्त्वतः इति पुरुष एवेदं सर्वमिति श्रुत्या च यदुक्तं तदुपसंहरति इतीति का
र्यकारणात्मकं भाव्यं वस्तु भगवतः सकाशादन्यत् पृथक् न भवतीत्यभिहितं ३१ ॥

भा०द्वि० यदुक्तं एतावत्त्वं यन्नो हि मे न मम विज्ञायमामीषं प्रबुभुत्सितं तु यथा योपसंहरति न भारतीति यद्यस्मान्मे
टी० मया औत्कण्ठ्यमत्युद्रेकः तद्युक्तेन हृदा हरिर्धृतः ध्यातः अगर्हेनार्ह अतो मे वाङ्मनइन्द्रियाणां वृ
२५ त्तयः सत्यार्थाः न तु मन्तुभावेणेत्यर्थः ३१ अत्र स्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणयति द्वाभ्यां
सोऽहं समाम्नायादिभिः सर्वोत्कृष्टोऽपि योगमाश्रित्यापि अनन्तस्यात्मनो मम संभवो जन्म येन तमेव न ज्ञातवान्
कुतोऽन्यस्य वार्ता एतच्च तृतीय स्कन्धे वक्ष्यति पद्मोद्भव ३२ तदा समीयुषां शरणागतानां संसारनिव

न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः। न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे
हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ३३ सोऽहं समाम्नायमयस्तपोमयः प्रजापतीनामभिवन्दितः प
तिः आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तं नाध्यगच्छं यत आत्मसंभवः ३४ नतोऽस्म्यहं तच्चर
णं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलं यो ह्यात्ममायाविभवं स्म पर्यगाद्यथा नभः स्वान्तं मथापरे कुतः ३५

र्तकं मया तावदेतस्य सेव्यं चरणं नतोऽस्मि न तु चिन्त्यमहिमत्वेन ज्ञातवानस्मीति कैमुत्यन्यायेनाह
यो हीति स्वमायया विभवोऽर्थः स्वयमपि पर्यगात न परिच्छिन्नवान्नैव एतावानिति न ज्ञातवानित्यर्थः अप
रे तु तं जानीयुः तस्य श्रीमत्पुरुषचरणं नतोऽस्मीति पूर्वेणान्वयः ननु सर्वज्ञः कथं न जानाति अनन्ता
भावादिति निर्दिष्टेनेनाह यथा स्वस्यान्तं नभो न जानाति नहि स्वपुष्पादर्शनेन सर्वज्ञत्वं निहन्तीति भावः
तथा च श्रुतिः सुपर्णपद्यवनेन यथपुरन्तमनन्तत्वात्ममपि यदन्तरोऽनिचयानन्तमावरणात्यादिश्रुतिः

निश्चयोऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेदेति २५

25A

एतदप्येते च यन्न नाहमिति द्वाभ्यां वामदेवो रुद्रः यस्य श्रीविष्णोर्ऋतां गतिं परमार्थस्वरूपं किं चेदं प्र-
पञ्चरूपं तस्य मायाविनिर्मितं विचक्ष्महे विद्मः तदप्यात्मसमं स्वज्ञानानुरूपमेव न तु तत्त्वतो मोहितबुद्धय
इत्यतस्तत्त्वतो न च वेदनं ३५ ननु सर्वेऽपि न वर्णयन्तीत्यत्राह यस्येति अवतारकर्माणि संक्षे-
पतो दर्शयति स एष आद्यो भगवान् यः पुरुषावतारः सन् सृष्ट्यादिकं करोति आत्मात्मन्यात्मनात्मानमिति
कर्तृत्वाधिकरणसाधनकर्म च स्वयमेवेत्यर्थः पुरुषावतारः सृष्ट्यादीनि कर्माणि निसद्धेपाते: ३६

नाहं न यूयं यदृतां गतिं विदुर्न वामदेवः किमुतापरे सुराः तन्मायया मोहितबुद्धयस्त्विदं विनि-
र्मितं चात्मसमं विचक्ष्महे ३५ यस्यावतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः न यं विदन्ति तत्त्वे-
न तस्मै भगवते नमः ३६ स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानं
संयच्छति च पाति च ३७ विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगवस्थितं सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गु-
णं नित्यमद्वयं ३८

न यं विदन्ति तत्त्वेनेत्युक्तं किं तत्त्वमित्यपेक्षायामाह ज्ञानं केवलं सत्यं तत्त्वं तदाद्याकारवृत्तिज्ञानव्यव-
च्छेदार्थं विशेषणानि विशुद्धं विषयाकारशून्यमतः प्रत्यक् सर्वान्तरमत एव सम्यक् सन्देहादिरहितं स-
म्यगवस्थितं स्थिरमतो निर्गुणं गुणकार्यरहितं गुणव्यतिकराच्चञ्चलं भवति यद्यपि तदाद्याकारवृत्तिज्ञानमपि
सद्रूपज्ञानमेवेति न चाचलत्वादिदोषयुक्तं तथाप्यन्तःकरणवृत्तिदोषैस्तथा तथा भवतीति व्यवच्छेद्यते ए-
भिरेव विशेषणैः सत्यत्वमपि समर्थितं किं च यद्धि कारणवत् तदसत्यं दृष्टं न चास्य जन्मादयः षड्विकाराः सम

[illegible]

[illegible]

२८

भा. द्वि. टी. २६

एवंविद्वदनुभवं प्रमाणयति हे ऋषे नारद प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः प्रसन्नदेहेन्द्रियमनसः यदा भवन्ति तदा वि-
दंति अन्यदा तद्दाने कारणमाह यदा तु तदेव प्रकाशमानमेव असत्तर्कैः विप्लुतं स्यात्तदा तिरोधी-
यतेति कल्पे कल्पे आत्मानं सृजतीत्युक्तं के ते सृज्यमाना अवतारास्तान् अवतारान् विस्तरेणाह ३९
आद्य इत्यादि यावत्समाप्तिः परस्य भूम्नः पुरुषः प्रकृतिप्रवर्तकः यस्य सहस्रशीर्षेत्युक्तो लीलाविग्रहः स
आद्योऽवतारः वक्ष्यति हि भूतैर्यदा पंचभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्स्वांशेन विष्टः पुरुष॥

ऋषे विदंति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ३९ आ-
द्योऽवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसन्मनश्च द्रव्यं विकारो गुण इंद्रियाणि विराट्।

भिधानमवाप नारायणाख्य आदिदेवः यथोक्तं विष्णोस्तु त्रीणि रूपा- \ स्वराट्स्थास्नुचरिष्णुभूम्नः ४० ६।
णि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा वि-
मुच्यत इति यद्यपि सर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते तथापि कालस्य स्वभावस्य सदसोर्निका-
र्यकारणात्मिका प्रकृतिश्च यतः शाक्तिपः मनआदीनि कार्याणि ब्रह्मादयो गुणावताराः दक्षाद्या
विभूतय इति विवेक्तव्यं मनः महत्तत्त्वं द्रव्यं महाभूतानि क्रमोऽत्र न विवक्षितः विकारोऽहंकारः गुणाः।
सत्त्वादिः विराट् समष्टिशरीरं स्वराड्वैराजः स्थास्नु स्थावरं चरिष्णु जंगमं च व्यष्टिशरीरम् ४० २६

36A

अहं ब्रह्मा भवो रुद्रः यज्ञो विष्णुः दक्षादयो ये इमे प्रजेशाः तललोकपालाः पातालाधिपतयः ४२ गंधर्वा
दीनामीशाः यक्षादीनां नाथाः रक्षोरगेति संधिरार्षः ऋषीणां पितॄणां च श्रेष्ठाः ४३ प्रेतादीनामधीशाः ४३
किं बहुना यत्किंचिद्भगवदादि तत्सर्वं परमेव तत्त्वमित्यन्वयः भगवत् ऐश्वर्ययुक्तं महत्तेजोयुक्तं ओजः
सहः मनइंद्रियमनः पाटवं तद्युक्तं बलवद्दात्यं श्रीः शोभा ह्रीः कर्मजुगुप्सा विभूतिः संपत्तिः आत्मबुद्धिः त

अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा दक्षादयो ये भवदादयश्च स्वर्लोकपालाः खगलोकपाला नृलोकपाला
स्तललोकपालाः ४२ गंधर्वविद्याधरचारणेशा ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः ये वा ऋषीणामृ
षभाः पितॄणां दैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः ४३ अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्मांडयादोमृगपक्ष्यधी
शाः यत्किंच लोके भगवन्महस्वदोजः सहस्वद्बलवत्क्षमावत् श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णं
तत्त्वं परं रूपवदस्वरूपं ४४ प्राधान्यतो यानृष आमनंति लीलावतारान्पुरुषस्य भूम्नः आपीय
तां कर्णकषायशोषाननुक्रमिष्ये त इमान्सुपेशान् ४५ इति श्रीभागवते द्वितीयस्कंधे षष्ठोऽध्यायः

युक्तं अर्णो वर्णः अद्भुतार्णमाश्चर्यवर्णमित्यर्थः रूपमेव स्वरूपं रूपवत् अरूपं यत् तत्सर्वं परं तत्त्वं हि
भूतिरित्यर्थः ४४ अद्भुतत्वावतारानुक्रमात् प्राधान्यत इति अंशकलयावतारे कर्णयोः कषायमम
लाः तानवशोधयंतीति तथा तान् सुपेशान् सुंदरान् मकारलोपश्छांदसः हे ऋषे ते तुभ्यमनुक्रमिष्ये तद्
नुक्रमणं त्वयापीयतामित्यर्थः यद्वा आपीयतामिति विशेषणं तेनापि वेता कर्णकषायशोषानित्यर्थः

४३

भागवतटीका द्वि ४३

27

भा॰ द्वि॰ टी॰ २८

सप्तमेभगवल्लीलावताराब्रह्मणोदिताः नारदायप्रवृत्ततत्कर्मप्रयोजनगुणैःसह यत्रयत्राक्षितितलोद्धरणार्थं
वाराहींतनुंबिभ्रत् उद्यतोनंतः तदांतेसप्रसिद्धहिरण्याक्षं दंष्ट्रयादारत् यज्ञावतारमाह जातइति रुचेः
प्रजापतेः सकाशात्तद्भार्यायांआकूतेः सूनुः सुयज्ञोनामजातः सचस्वभार्यायांदक्षिणायांसुयमान् दे
वानजनयत् सएवेंद्रःसन् यदार्तिं १ महतीमहरत्तदापूर्वंसुयज्ञइत्युक्तोपिपित्रानुपश्चात् मनुनामातामहेन।

ब्रह्मोवाच यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणायबिभ्रत्क्रौडींतनुंसकलयज्ञमयीमनंतः अंतर्महा
र्णवमुपागतमादिदैत्यंतंदंष्ट्रयाद्रिमिववज्रधरोददार १ जातोरुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञ
आकूतिसूनुरमरानथदक्षिणायां लोकत्रयस्यमहतीमहरद्यदार्तिंस्वायंभुवेनमनुनाहरिरि
त्यनूक्तः २ जज्ञेचकर्दमगृहेद्विजदेवहूत्यांस्त्रीभिःसमंनवभिरात्मगतिंस्वमात्रे ऊचेययात्मश
मलंगुणसंगपंकमस्मिन्विधूयकपिलस्यगतिंप्रपेदे ३

नहरिरित्युक्तः यतेनदेवोत्पादनेनलोकत्रयार्तिहरणंचतस्यकर्मदर्शितं एवंसर्वत्रावतारस्वलक्षणं
चोह्यं २ कपिलावतारमाह कर्दमस्यप्रजापतेर्गृहेचतद्भार्यायांदेवहूत्यांजज्ञेनवभिःस्त्रीभि
र्भगिनीभिः सहस्वस्वमात्रेआत्मगतिंब्रह्मविद्यामुक्तवान् ययात्मगत्याआत्मनःशमलंम
लिनांतःकरणंगुणसंगरूपपंकमस्मिन्नेवजन्मनिविधूयकपिलस्यगतिंमुक्तिंप्राप्तवती ३ ॥ ॥ २८

27A

दत्तात्रेयावतारमाह मयाहमेवतनुभ्यं दत्तः इति यद्यतस्ताह ततः स नाम्नादत्तोजातः स्वभक्तेभ्योयोगैश्वर्यं गति
दानेन तत्त्वविन्दर्शयति यस्यपादपंकजयोः परागः तेन पवित्रादेहायेषांते उभयीमैहिकीं मामूष्मिकीं
च भुक्तिमुक्तिरूपां वा ४ कुमारावतारमाह मे मयाग्रादौ यत्तपस्तप्तं तस्मात्स्वतपसः ततपसोऽहेतोः
सहरिस्वतः सनोभूत सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातन इति चत्वारः सनशब्दो नाम्नि यस्य सः

अत्रेरपत्यमभिकांक्षत आह तुष्टो दत्तो मयाहमिति यद्भगवान्स दत्तः यत्पादपंकजपरा
गपवित्रदेहा योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः ४ तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे
आदौ सनात्स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत् प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यग्जगा ॥ मूल ॥
द मुनयो यदचक्षतात्मन् ५ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर इति स्वतपःप्र

कथंभूतात्स्वतपसः सनात् अखंडितात् यद्वा स्वतपसः सनात् दानात्समर्पणाद्धितुर्थः ४३
दानेस च पूर्वकल्पस्य संप्लवे प्रलये विनष्टमुच्छिन्नं संप्रदायं आत्मतत्त्वं इहास्मिन्कल्पे सम्यग्जगाद उ
क्तवान् सम्यक्त्वं दर्शयति तत्क्षणमात्रमेव मुनयः आत्मन्मनसि अचक्षत साक्षाद्दपश्यन् ५
नरनारायणावतारमाह धर्मस्य पत्न्यां दक्षदुहितरि मूर्तिसंज्ञायां नारायणो नर इति मूर्तिद्वयेन जातः क

भा॰टि॰
टी॰
२२

तेद्देवाह अंनेनराज्ञापुत्रनाहंभोप्रश्रमः भगवतः सकाशादात्मनः स्वपतिनृपाः उर्वशाद्याः स्त्रीईहमानंसंविया।
मात्र लोपेप्यत्र भगवद्दर्पितुमायुषितेन भोक्तुः यद्वा आत्मनः स्वस्ययो नियमः तयोनाशो न कृपनस्याव।
लोप तन्नेदृष्ट्वा भगवन्सत्वद्दर्पितेन भोक्तुरिति एतद्व्याख्यानेमकाद्शे भविष्यति ६ एवं कामविजयी
क्रोधेयोपि बिभेति तत्र कामो न प्रभवतीति किं वक्तव्यमित्याह कामममिति कृतिनः धीरुद्रप्रमुखाः रोष
युक्तया दृष्ट्या कामं दहन्ति रोषं त्वात्मानं दहन्तमपि तेन दहन्ति क्रोधेनाभिभूयन्ते इत्यर्थः न तु प्रे
दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपे देव्यस्त्वं न गायन्नाबहिरेण भोक्तु ६ कामं दहन्ति कृतिनो
न तु रोषद्दष्टा रोषं दहन्तमुत तेन दहन्त्यसह्यं सोयं यदन्तरमलं निविशन्बिभेति कामः कथं
नु पुनरस्य मनः श्रयेत ७ विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरंतिराज्ञो बालोपिसन्नुपगतस्तपसेव
सोयं रोषः परं तरं यस्त्वं प्रविशन् नाति तस्मात्सुदारुणवगतिरणेन प्रसन्नोद्विग्नाः स्त्रवंतिमुनयोय
लं बिभेति यद्वायस्यात्मनः कथं भूतममलं निर्मलं प्रविशन्निति प्रबोधचंद्रोदये रोषः अधीकरोमि
भुवनेन वशिकरोमि धीरसचेतनमचेतनतां नयामि कृत्यन पश्यति न चात्महितं शृणोति धीमानधीत
मपि न प्रतिसंदधाति ७ चरितैर्गेव कमप्यवतारैस्तवयति मातुः सपत्न्याउदितानि उक्तानिवाक्या।
नेव पत्रिणोबाणाः तैर्विद्धो ध्रुवराज उत्तानपदः अंतिसमीपेन पतन्मध्रुवगतिं ध्रुवपदं यन्न यस्य उपरि २२

हरवेर

ऋषभावतारमाह यद्यदाक्ष्यविभिरर्थितः तदा वेनवाल्वा ग्रल्वर्थं तत्पुत्रेति पदं नाम लेभे पुंनाम्नो नर
कात्त्रातामिति रत्रायते सुतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति देपुत्रपदव्युत्पत्तिः कथ
भूतं द्विजानां शापवाक्यामेव वज्रं तेन विप्लुष्टदाहे यो ऋषभगामेस्वयं च यस्य तेन चरित्रातं समाह ये
नु च जगति निजगाद येषु वसुदेवा कथाग्रन्त्रादिद्व्याणि गुथ्या ९ ऋषभावतारमाह अग्नीदरिन्नोभर
ग्नीद्रपुत्रात्सुदेव्याः मरुनामनाभेर्भार्यायामेरुदेव्याप एव सुदेवीत्यपि सत्ता जडवद्योगेन नित्यम्
यद्वेनमृत्यय गातं द्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टयो ऋषभं गानिरयेपतंतं त्रात्वार्थितो जगति पुत्रप
दं चलेभे इत्याव सूनिवसुधामकलापियेन ९ नाभेरसावृषभआस सुदेविसूनुर्यो वै च
चारसमदृग्जडयोगचर्यां यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनंति स्वस्थः प्रशांतकरणः परिमु
क्तसंगः ९ सत्रेममासभगवान्हयशीर्षनामा साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः छंदोम
यो मखमयोऽखिलदेवतात्मा वाचो वभूवुरुशतीः
माथिनाचर्यो यदिति यो तत्र देनः सम्प्रदृक
तत्रापि देवः स्वरूपे स्थितः यतः प्रशांतेंद्रियः तत्कृतः यतः परिनो मुक्तसंगः ९ हयग्रीवावतार
माह सत्रइति मृतोऽत्याग्नेः स एव साक्षाद्भगवान्समब्रह्मणः सत्रेयत्ने हयशीर्षआसतपनीय
द्वर्णोनद्धद्वगोपाय छंदोमयो वेदमयः तेद्विधेयाये मखाः तन्मय यश्च सतमयद्दति वाप्माढः सोवे
यज्ञनीयाश्चाखिलादेवता आत्मा च अस्यस्यतः श्वासमुचतः नस्लः नासाग्रदात उशतीः कमनीयाः

29

भा॰ द्वि॰ टी॰ २६

मत्स्यावतारमाह मत्स्यो भावितो वैवस्वतेन मनुनादृष्टः क्षोणीमयः पृथ्वीप्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः अत एव नि
खिलजीवनिकायानामाश्रयः मेमुखान् विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र घोरतमस
लिले विजहार हरेर्गुणा १२ कूर्मावतारमाह क्षीरोदधौ कच्छपवपुः सन् गोत्रं गोत्रगिरिं मथनार्थं मं
दरागिरिं पृष्ठेन विधृतवान् कदामृतलब्धये क्षीराब्धिमुन्मथनामंतां निद्रायाः क्षणः अवसरः उत्सवो यस्य।

मत्स्यो युगांतसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः विस्रंसितानुरुभये
सलिले मुखान्मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् १२ क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्म
थ्नताममृतलब्धय आदिदेवः पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं निद्राक्षणोद्रिपरिवर्तकषाणक
ंडूः १३ त्रैविष्टपोरुभयहासनृसिंहरूपं कृत्वा भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रं दैत्येंद्रमाशुगदा
याभिपतंतमारादूरौ निपात्य विददार नखैः स्फुरंतम् १४

स्यासः अद्रेः परिवर्तः परिभ्रमः स एव क
षाणः कषणं घर्षणं सुखप्रदो यस्यां सा कंडूर्यस्यासः यद्वा अद्रिपरिवर्त एव कषः कषणेन अणति
अपयातीति कषाणा कंडूर्यस्य १३ श्रीनृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपा देवास्तेषामुरुभयं हंतीति तथा
स भगवान् यद्वा त्रैविष्टपा दैत्या हिरण्यकशिपो राज्यकाले तेषामुरुभयं जनको हासो यस्मिन् तद्वि
धो उरुभयहासस्तत्त्वनृसिंहरूपं कृत्वा कथंभूतं भ्रमंत्यौ भ्रुकुट्यौ दंष्ट्राश्च यस्मिन् तत्करालवक्त्रं यस्मिन् तं

दैत्येंद्रं स्फुरंतं आगतं समीपप्राप्तं गदयोपलक्षितं अभिपतंतं विविधह्ल १४ २६

३१८ द्विरिंद्रस्तकावतारमाह अंतर्निति पुगलेन गाजो पृथस्यपतिः तीर्थरूपं अवो यस्य सतीर्थेषु।
वाः देवीर्थं स्रवः स्रवणेनैव मंगलनामधेयं यस्य १४ नद्दवेन स्नात्वा शरणार्थिनं तं द्रस्ले शुंडायां
प्रगृह्य किं कृत्वा नक्रास्यवदनं विनिष्पाद्य विदार्य तस्मात नद्दात्कृपया तं जहार उद्धृतवान्
१९ वामनावतारमाह ज्यायानिति १९ अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानां मध्ये अपि यत्तः येन्ताधि

ष्टुतः सास्मुरुवलेन पदे दर्पितो यो रणाद्यूथपतिं रेवुजं दस्लग्रार्तः अहेदमारिपुरुषो वि।
वलोकनाथ तीर्थश्रवः श्रवणमंगलनामधेय १८ स्नात्वा द्दिलमरणार्थिनमप्रमेयश्री।
कोऽस्वयः पतगराजभुजाधिरूढः चक्रेण नक्रवदनं विनिपाट्य तस्माद्धस्ले प्रगृह्य भगवा।
न्कृपयोज्जहार १९ ज्यायान्गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां लोकान्विचक्रम इमान्यदथाधियज्ञः
क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन याच्ञामृते पथि चरन्प्रभुभिर्न चाल्यः १९

ष्ठा नात्विस्नुः अवरजः कनीयान् अपि गुणैर्ज्येष्ठः गुणानेवाह यद्यतः इमाल्लोकान्विचक्रमे पादन्या
सैः क्रान्तवान् अध्यपतिष्कतानन्तरमेव तत्रहेतुः वलेः स्मां वामनरूपेण जगृहे नन्वीश्वरः
स्वयं किमिति ˅ तथा चक्रे तत्राह योऽयाच्ञां विनाधर्ममार्गे वर्तमानो न चाल्यः ऐश्वर्याच्च भ्रं
ईर्ललयत पानीय इति १९ ॥ ॥ प्रभति

30

भा० द्वि०
टी०
७

नत्त्वनिरिंयाण्ड्रपापि वालनमनुचिनेमेवेत्याशंक्याह ततोधिकं स्वमालोकाद्विदस्यामीत्याशयेन हतवानित्या
ह नार्थ इति यदि विबुधाधिपत्यमिदानीं बलात्स्वामममग्रेदीयमानं ग्रयेबलेः पुरुषार्थो न भवति कृतं इत्य
तस्माह पात्रमिति ह्यरः उरुक्रमस्य पादयोश्चरणालनरूपार्घपः स्वामवेनोधृतवतः कस्य शिरोसि
रोयामूर्ध्नीत्यर्थः किंच सुक्रेण वारितः पापोपि अंगदेनारद प्रतिस्कृतविनाप्यन्यत्र चिकीर्षितं कर्त्तं

नार्थो बलेरयमुरुक्रमपादशौचमापः शिखाधृतवतो विबुधाधिपत्यं यो वै प्रतिस्कृतमृतेन चि
कीर्षदन्यदात्मानमंगशिरसा हरयेभिमेने १८ तुभ्यं च नारद भृशं भगवान्विवृद्धभावेन साधुप
रितुष्ट उवाच योगं ज्ञानं च भागवतमात्मसतत्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरंजसैव १९ च
क्रं च दिक्ष्वविहितं दशसु स्वतेजो मन्वंतरेषु मनुवंशधरो बिभर्ति दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात्स्व
कीर्तिं सत्ये त्रिपृष्ठ उशतीं प्रथयंश्चरित्रैः २०

नैष्कृतं यः तत्तीर्थपादशरणार्थं हरयेप्यात्मानं देहमपि त्र
भिमेने अंगीकृतवान् एवंभूतैर्हि लोकैः स्पृहणीयात्तद्वतो विबुधाधिपत्यमर्थो न भवतीत्यर्थः १८ हेसावना
रमाह तुभ्यमिति भृशं विवृद्धेन भावेनस्यानुद्वित्कया मत्या परितुष्टः सन् भक्तियोगं साधुयथा तथा उवाच
ज्ञानं चेति विनाने साधनं किं तद्भागवतेनामकं यथाभूतं तत्त्वमेव सतत्त्वमात्मतत्त्वदीपकं विवृद्धभावेनेति
विशेषणस्य फलमाह यदिति तत्त्वमन्वंतरावतारमाह चक्रमिति १९ स्वतेजः निजप्रभावमेव चक्रम्

[illegible]

दर्शने विभर्त्ति चक्रवदप्रतिहतं प्रभावं विभर्त्तीत्यर्थः तदाह म
नुवंशपालकः सन् त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि स्थिते सत्यलो

30A

धन्वंतर्यवतारमाह लोकेअवतीर्य धन्वंतरिः सन्पुरुरुजां महारोगिणां स्वनाम्नैव रुजः रोगान्हंति स्वय
मेव कीर्तिरिति कीर्तिनिमित्तयोक्तिः अमृतमरणाभूतन्यायुर्यस्मात्सः अवरुंध अवरुद्धं वै दैत्यैः प्रतिरुद्धं
यज्ञे भागं चावरुंधय अलभत अवापरुद्धमिति पाठोप्ययमेवार्थः आयुर्विषयं वेदं चानुशास्ति प्रवर्त
यति २१ परशुरामावतारमाह जगतः क्षयाय विधिना दैवेनोपभृतं संवर्धितं मत्स्येवे समर्पितमिति

धन्वंतरिश्च भगवान्स्वयमेव कीर्तिर्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हंति यज्ञे च भागममृता
युरवावरुंध आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके २१ क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा ब्रह्म
ध्रुगुज्झितपथं नरकार्तिलिप्सु उद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिः सप्तकृत्व उरुधारपरश्व
धेन २२ अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य गुरोर्निदेशे तिष्ठन्वनं
सदयितानुज आविवेश यस्मिन्विरुध्य दशकंधर आर्तिमार्छत २३

ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यतीति तथा अतः उज्झितः पंथा वेदमार्गो येन अतएव नरकार्तिं लिप्सतीव एवंभूतम
वनेः कंटकं तत्क्षत्रमसौ महात्मा हरिः उद्धंति पातयति तीक्ष्णा दीर्घा धारा यस्य परशुना २२ श्रीरामावता
रमाह त्रिभिः अस्माकं ब्रह्मादीनां प्रसादे सुमुखः कलया भरतादिरूपया सह कलानामंशानामीशः गुरोर्नि
देशे आज्ञायां तिष्ठन् सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितो वनमाविवेश यस्मिन्विरोधं कृत्वा रावणो नाशमाप २३

31

भा॰ टि॰ यस्मैरामाउदधिर्मार्गंददौसपदिसीतांग्रहीतुंयाविपुरंदिधक्षुः नहदीपुरंलंकांदग्धुमिच्छोः षष्ठीवृत

टी॰ पक्षे यद्वापवनीयदधितोः रामाद्भयपत्मातेनागवेपोयस्येति कथंभूतः उदधिः क्षुब्धः प्राप्तभयः

तेनागवेपः कंपोयस्य हृदेवर्तमानानांस्हृत्सीतातयानिमित्तभूतया मथितः क्षुभितोरोषः तेना

३१ स्वपीराणांस्वरुणारष्टिः नयाम्यतनयमानेमकराणांभुजगानांनक्राणांचचक्रंयस्मिन् २४ किं

यस्मान्नदाउदधिर्नूत्नभयांगवेपोमार्गंसपद्यरिपुरंदरवद्दिधक्षोः हृदे।
स्वहृन्मथितरोषस्वपीराणांरष्णुतानयमानमकरोरगनक्रचक्रः २४ व

नस्थलस्पर्शोरुगणामेंदुंद्वाहृदंतैर्विडंवितककुञ्जयदन्तहास ॥

व युद्वेरावणस्यवनस्थलस्पर्शेनरुग्णाभग्नायेमेंदुद्वाहृदंसैरावणस्यदंतः तैर्विडंविताः स्वय

वलिम्नाधवलीकृताः तत्रदिक्षुपतितैः प्रकाशितास्तथा यायवंभूताः ककुभोदिशाःताःजु

घतेसेवतेपालयतीतिवा तस्मात्तस्यदाशरथेः रावणस्य ग्रहोमतस्तसमः कोन्यास्तीति महाना ३१

वेगाउत्पातमहास ॥ ॥ ०

317

असुरैर्भिः पीडितः स स्वयं शीघ्रं विनेष्यति अपनेष्यति के धनुषो विस्फूर्जितैः टंकारघोषैरेव कथंभूता
स्युद्युधि सैन्येषु स्वपरसैन्यं उद्धुरतः उत्कर्षेण विचरतः ककुद्मस्थ रूढहास मिति पाठे इतेरुज्वलि
तानां ककुभां जयेन योरूढो हासः संजातो गर्वः तमपनेष्यतीत्यर्थः २५ श्रीकृष्णावतारमाह भूमे
८ रिति असुरैर्भिः सुरेतराः असुरांशासंभूता राजानः तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्दिताया भारेण पीडितायाः
कलया रामेण सह जातः सन् कोऽसौ जातः सितकृष्णो केशौ यस्य स एवं कृष्णकेशत्व सामेव नन्व
वयः परिणामकृतमविकारित्वात् यत्तत्त्व विष्णुपुराणे उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महा

मुने असुरैः सह विनेष्यति दारः हन्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुषटङ्कारितोऽपि सैन्ये २५ भूमेः सुरेतरवरूथ।
विमर्दितायाः क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेशः जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः कर्
मनिविरितिपद्मभारते स चापि केशो हरिरुज्जहार द्व शुक्लमेकमपरं चापि \ माणि चात्ममहिमोपनिब
कृष्णं तौ चापि केशौ आविशतां यदूनां कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च तयोरेको बलभद्रो बभूव योऽसौ श्वे
तस्तस्य देवस्य कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्त इति तत्तु न केशमात्राव
ताराभिप्रायं किन्तु भारावतारणरूपकार्यं कियदेतदिति मत्केशावेव तत्कर्तुं शक्ताविति समर्थत्वाविति द्योत
नार्थं एवं कृष्णस्य शौक्ल्यवर्णस्य वचनार्थं केशौ उद्धृताविति गम्यते अन्यथा तेषु पूर्वापरविरोधापत्तेः कृ
ष्णस्तु भगवान्स्वयमित्यनेनानुसोऽयं कथंभूतः परमेश्वरतया जनैरनुपलक्ष्यो मार्गो यस्य तद्विश्वरत्वे

32

भा॰टि॰ एतदेवप्रपंचयति लोकेनेत्यादिना बालेनपूतनायाजीवहरणं यदिगतोऽन्यात्रभंगाच्छकटोमृतरगतेनस्थ्येप्र

टी॰ मेनदिविसृष्टयोरजुनयोरितरयाप्रतीष्टत्वेनतत्रसभवितव्यम् २७ विषतोयपीतान् विषतोयस्यपीते।

पानंयेषांपालान् गोपांश्चकृपादृष्टिसुधावृष्ट्याजीवयिष्यतीति यमुनायांक्रीडन्उरगंकालियमुद्वा

३२ रयिष्यति तच्छुद्रूपेतस्याह्रदित्यानिर्विषयत्वायश्चातिविषवीर्येणविलोलाचचलाजिह्वायस्य २८

लोकेनजीवहरणंयदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोपवृत्तः यद्रिंगतांतरगतेनदि

वस्पृशोवाउन्मूलनंत्वितरयार्जुनयोर्नभाव्यं २७ यद्देव्रजेव्रजपशून्विषतोयपीतान्पालांस्त्व

जीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धपेतिविषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगंविहरन्ह्रदि

न्यां २८ तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशिनिःशयानेदावाग्निनाशुचिवनेपरिदह्यमाने उन्नेष्यति

व्रजमतोवसितान्तकालेनेत्रेपिधायसबलोनधिगम्यवीर्यः २९

दिव्यमलौकिकमिवेतिलोकोक्तिः उन्नेष्यति उद्धरिष्यति शुचिर्ग्रीष्मः तस्मिंश्चैधितवनेशुष्केऽ।

त्यर्थः अतोदावाग्नेर्हेतोः प्रवसितोनिश्चितम्भतकालोयस्यततसबलःसरामः अनधिगम्यदुर्ज्ञेय

वीर्यंयस्य तत्रनिशिनिःशयानमिति कालियदमनेरात्र्यायमुनातीरे नेत्रपिधायपिधिरिलेकार ३२

यित्वेति मुंजाटव्यामितिज्ञेयम् २९ ॥

32A

दिवदेः   अशे

उपवध्यते यूनेनेति उपवेधं नत्साप नेमुल्वं दाम अमुष्यमाता यशोदाग्रहीत अमुष्यं नामानि वेधनस
मितं न भवतीति निष्पूर्यंते इत्यर्थः गोपीयशोदासखी त्वरह्णाप्रतिबोधिता निज्ञेमेम्बर्यद्दापिनाम्नासीदि
त्रियत नेव्र कमेरिद्यामेवेति सर्वे रूपैर्वेणोवाल्यः १० वेरुणस्यपाशाद्यद्ययनस्मान्मोचयिष्यतिमय
सत्तुनाग्रो मनाम्ना ग्राहूतेन ग्राहूतेनिशिशायानमिति चैवेकुदशाभिसाध नाज्ञ शनाभावोदर्शितः उप
गरहीतानयद्युपवेधममुष्यमाता मुल्वं सतस्यनन्तु नटमुष्यमाति यत्तं भनतोस्यवदे नेभुवनानिगो
पीसखी त्वरा किंतमना प्रतिबोधनासीत १० नेरु च मोक्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशाद्गोपीविलेषुपि
हितान्मयसत्तु नाच अह्लाहूतनिशिशयानमतिश्रमेणलोकंविकुर्वन्उपनेष्यतिगोकुलंस्म ११
गोपैर्मवेप्रति हृतेव्रजविभ्रवायदेवेति वर्षतिपर्जन्यकृपयापि इत्यर्थः धनो (?) क्लिलिभमिवसम
दिनानिसप्तवर्षो महीध्रमनेकैककोसलीलं १२ क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मिगौर्यो रासोन्मु
खः कलपदायनमूर्छितेन उदीपितस्मरकृतांव्रजभूद्वधूनां हर्ता हरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य १४
नेष्यतिप्रापयिष्यति गोकुलवासिनं जनं स्वेनाश्रये १३ देवेंद्रेण पर्जन्यैरित्यर्थः अनवे
मशीरिते एकास्मिन्नेव कोमलीलया यानयामहीध्रं गोवर्द्धनं धारयिष्यति उच्छिलिंध्र उद्भूतच्छ
त्रकारमिवसप्तवर्षाणि वयोयस्यासः १५ निशिरात्रौ निशाकररश्मिभिः गौरीधवलायांवने क्रीडन्कल
विभक्तानिपदानियस्मिन् तच्चतद्गायनेदीर्घमूर्छितमालापविशेषयुक्तं गीतं तेनोदीपितस्मरकृत

५८

33

भा.टि. येचप्रलंबादयःतेसर्वेहरिणाहेतुभूतेनतदीयंनिलयमदर्शिनंदर्शनायोग्यंवैकुंठमलंयास्यंतीत्यन्वयः
द्वी. खरोधेनुकः दर्दुरोबकः इभःकुवलयापीडः कपिर्द्विविदः कुजोनरकः ३४ येचमृधेआत्तचापाःस
३३ मितौसंग्रामेशालंतेश्लाघंतेसमितिशालिनः ननुप्रलंबखरकपिबल्वलरुक्मिप्रमुखाः बलभद्रेणनि
हताः कांबोजादयश्चभीमार्जुनादिभिःशंबरःप्रद्युम्नेनयवनोमुचुकुंदेन नतुहरिणातत्राह बलोभी

येचप्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाःकुजपौंड्रकाद्याः अन्येचसाल्वकपिबल्वल
दंतवक्रसप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः ३४ येवामृधेसमितिशालिनआत्तचापाःकांबोज
ष मत्स्यकुरुकैकेयसृंजयाद्याः यास्यंत्यदर्शनमलंबलपार्थभीमव्याजाह्वयेनहरिणानिलयंतदी
यं ३५ कालेनमीलितधियामवमृश्यनृणांस्तोकायुषांस्वनिगमोबतदूरपारः आविर्हित
मः पार्थोर्जुनइत्यादयोव्याजाह्वयाःकप स्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यांवेदद्रुमंविटपशोविभजिष्य।
टनामानियस्यतेन समोहनास्तुतेनहसिताः कालांतरेयास्यंतीतिभावः एतच्चसर्वमपिकर्मैहिक
मेव तत्त्वान्ययानभावमितिपूर्वेणैवसंबंधः ३५ श्रीव्यासावतारमाह अनुयुगंमीलितासंकुचिता
धीर्येषांस्तोकमल्पमायुर्येषांस्वनिगमःस्वकृतोवेदराशिःबताहोदूरेपारंयस्येति दुर्गमःअवमृश्य ३३
सत्यवत्यामाविर्भूतःसन् सपदहरिः विटपशः शाखाभेदेन ३६ ॥

33A

दैत्यानां

बुद्धावतारमाह देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां नितरां स्थितानां तद्बलेन च पूर्भिः पुरीभिः अदृश्यतूर्भि-
रलक्ष्यवेगाभिः मतेर्विमोहः योग्यतान्यायोपस्मात मतेः प्रलोभश्च अयुक्तस्वीकारो यस्मात्तं पाषण्ड-
वेषं विधाय तेन औपधर्म्यं पाषण्डधर्मं स्वार्थे ष्यञ् बहु भाषिष्यत इत्यर्थः ३७ कल्क्यवतारमाह यर्हि
यदा सतामप्यालयेषु गृहेषु हरेर्वार्त्तिकाः पाषण्डिनः स्युः शूद्राश्च राजानः स्युः तदा कल्किरूपेण कलेः
शास्ता भविष्यति अत्र च ब्रह्मनारदसंवादत्वादागामिनो वराहादयः मन्वन्तरावतारास्तु भूता भावि।

देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतूर्भिः लोकान्घ्नतां मतिविमोह-
मतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यं ३७ यर्ह्यालयेष्वपि सतां न हरेः कथाः स्युः पाष-
ण्डिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र शास्ता भविष्यति कलेर्भग-
वान्युगान्ते ३८ सर्गे तपोऽहमृषयो नव ये प्रजेशाः स्थानेऽथ धर्ममखमन्वमरावनीशाः अन्ते त्व-
धर्महरमन्युवशासुराद्या माया विभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ३९

नाप्येवं तर्हि परस्परमोहात् तदावर्त्तनेनेश्वरा माहात्म्यस्य भाविनः न च तत्र क्वचिद्धन्तादिनिर्देशः कथा दशसु
निरस्यते सद्यादिकार्यभेदेन मायागुणावतारविभूतीराह सर्गेति स्थाने स्थितौ धर्मो विष्णुः धर्मश्च
मखश्च मनवश्च अमराः अवनीशाश्च अन्ते त्वधर्मश्च हरो रुद्रः मन्युवशाः सर्पाः बहुशक्तियोगिनो मायावतारा
विभूतयः ३९ ॥ ॥

34

भा.द्वि.
टी.
३४

रंहसयाशंतेपाणेकंविसलेणावक्कंनकोपिसमर्थइत्याह पृथिव्याःपरमाणूनपियोविममेगणितवान् ना
हसोपिकोनुविस्नोर्वीर्यगणनांकर्तुमर्हतीति कथंभूतस्ययोविस्नुःत्रिपृष्ठंसत्यलोकंचस्कंभस्तंभितवान्
किमितिचस्कंभयस्मात्स्वेनविक्रमेणअस्खलताप्रतिहतात्मूलेनस्वरंहसा स्वपादवेगेनमहःजनस्तपइत्यादि
त्रिसाम्यरूपसदनमधिष्ठानंप्रधानं तस्मादारभ्यउरुकम्प्रयिकंपयानकंनेयस्येतिवा अतःकारणाच्च
स्कंभस्थानंत्रिपृष्ठमितिवाङ्क्रेः सत्यलोकमभिव्याप्ययःसर्वंस्तंभितवानित्यर्थः तथाचमंत्रः विस्नोर्नुकं

विस्नोर्नुवीर्यगणनांकतमोर्हतीहयःपार्थिवान्यपिकविर्विममेरजांसि चस्कंभयःस्वरंहसास्ख
लतात्रिपृष्ठंयस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकंपयानं ४० नांतंविदाम्यहममीमुनयोग्रजास्तेमाया ॥ हरि
बलस्यपुरुषस्यकुतोपरेये गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवःशेषोधुनापिसमवस्यतिनास्य
पारं ४१

मिति अयमर्थः विस्नोर्नुवीर्याणिकंप्रवोचंकथावोचदित्यर्थः यःपार्थिवानिर
जांस्यपिविममेसोपियोविस्नुःत्रेधाविचक्रमाणःत्रिविक्रमंकुर्वन्नुत्तरंलोकंचस्कंभयत् अवं
शवान् कथंभूतंसधस्थंसहस्थसदास्थाःतिष्ठंतीतिसधस्थाः तत्रस्थैर्देवैःसहवर्तमानमित्यर्थः ४० एतत्सा
र्वंचयति नांतमिति पुरुषस्ययन्मायाबलंतस्यांतंनविदामि नवेद्मि दशशतान्याननानियस्येति ३४
सोप्यस्यगुणान्गायन्पारंनसमवस्यतिनप्राप्नोति यदिनकेपिविदंतितर्हिकथंमुच्येरन् तत्रूपेयेव

३५A

येषामितिदययेत् दयांकुर्यात् तेचयदिनिष्कपटमाश्रितचरणाभवंति तेदुस्तरांदेवमायामतितरं।

तिचकारात्तस्यावैभवंविदंतिच ग्रंथेत्विवापाठः प्रत्यक्षमेवतेषांमायानितरणमित्याह नैषामि ३५

ति श्वसृगालानांभक्ष्येदेहेबुद्धिः अहंतत्तानाभावेपिमायेयमितिज्ञानंतत्कृपयावहूनामस्तीत्याह ४२

येषांसएषभगवानदययेदनंतः सर्वात्मनाश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकं तेदुस्तरामतितरंत्य

पिदेवमायां नैषांममाहमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये ४२ वेदाहमंगपरमस्यहियोगमायां[illegible]।

ममाहमितिधीःश्वसृ यूयंभवश्चभगवानथदैत्यवर्यः पत्नीमनोःसचमनुश्चतदात्मजा।

श्चप्राचीनवर्हिरृभुरंगउतध्रुवश्च ४३ इक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदविदेहगाधिरघ्वंबरीषसगरा

गयनाहुषाद्याः मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवादेवव्रतोवलिरमूर्त्तरयोदिलीपः ४४

सौभर्युतंकशिविदेवलपिप्पलादाः सारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणा। येन्येविभीषणहनूम

वेदाहमितित्रिभिः यूयमितिसनकादीनंतर्भाव्यवदु उपेंद्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेव

नदैत्यवर्यःप्रह्लादः मनुःस्वायंभुवः तस्यपत्नीचतदात्मजाःपुत्रौकन्याश्चप्राचीनवर्हिषोविसर्गलोप

श्छांदसः ध्रुवोवेनपिता ४३ शतधनुः अमूर्त्तरयसगयिरार्षः रंतिदेवइतिपाठः सुगमः एकस्यपितैः स

हितोदेवव्रतः रंत्यर्यः ४४ उपेंद्रदत्तः मुकः विभीषणादयोयेषांते ४५ वर्याः।

ततरूपा३

भा॰द्वि॰ किंबहुना मंत्रयोगेन मम स्वैवं पि विंदंतीत्याह नैवेइति अद्भुताः क्रमाः पादन्यासा यस्य हरेस्तत्परायणास्तत्पराय
णां सद्भक्ताः तेषां शीलेन शिक्षिता येषां ते तथा यदि भवंति तर्हि तेपि विदंतीत्यर्थः श्रुते भगवतो रूपे धारा
टी॰ णा मतो नियमेन येषां ते विदंतीति किमु वक्तव्यं किं तद्भगवतः स्वरूपं यस्मिन्नेवं धारणां विधाय म
३५ यातं वतीत्यपेक्षायामाह शश्वदिति द्वाभ्यां यद्ब्रह्मविदो मुनयः तद्धि भगवतः स्वरूपं किं तद्ब्रह्म तदा
ह अजस्रं नित्यं च तन्मायं च विशोकं चेति अजस्रस्वावित्वे हेतुः शश्वत् सदा प्रशांतं मनो नित्यस

ते वै विदंत्यतितरंति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः यद्यद्भुतक्रमपरायण
णशीलशिक्षास्तिर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ४६ शश्वत्प्रशांतमभयं प्रतिबोध
मात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वं ०

स्वरूपं विशोकत्वे हेतुः अभयं कुतः यतः समं भेदशून्यं ।ण
अतः अभयं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः तत्कुतो यतः प्रतिबोधमात्रं ज्ञानैकरसं ननु ज्ञानस्या
पि नीलपीताद्याकारेण च तत्तद्विषयसंबंधेन च भेदो दृश्यते तत्राह शुद्धं निर्मलं ननु दर्शितो विषया ३५
कारेणोपरागरूपो मलः इत्यत आह सदसतः परं विषयकरणसंगशून्यं एतैरेव तदुपरागो ना
नास्येति भावः ननु तथापि तज्ज्ञानमहं भेदस्यात्तत्राह आत्मतत्त्वमात्मनो ज्ञानं स्वरूपमेव तत्र न तत्त्वेभि

35A

ननु तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः वेद्यत्वप्रतीतेः कुतो बोधरूपत्वं तत्राह शब्दो न यत्रेति । शब्दोपि
तन्निवृत्त्यैव शब्दस्य व्यापारो न तत्प्रकाशन इत्यर्थः ननु भवतु नाम निरस्तभेदज्ञानरूपत्वाद्विशोकत्वं सुखत्वं स्या-
न्तु नानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात् कथमजस्रसुखत्वमित्यत आह यत्र बहुकारकसाध्यक्रियार्थसु-
खाय यागाद्विकार्यसंस्कार्यरूपचतुर्विधक्रियाफलत्वं नास्ति ईदृशैश्वर्येणानांशाभिव्याप्तिं किमिति विक्रियाभिर-
नेदृशाभिव्याप्तत्वमाशंक्य क्रियते नोत्पत्त्यादिकमिति भावः ननूत्पत्त्याद्यभावेपि मायामलापकरणेन वि-
कार्यत्वं स्यादेव जीवादीनामिव तत्र पापकर्मणेत्याशंक्याह मायाभिमुखे स्थातुं विलज्जमानेव यस्मा-

शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ४७ तद्वै पदं भगवतः पर-
मस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकं सध्र्यङ्नियम्य यतयो यमकर्तहेतिं जह्युः स्वराडिव

दतिदूरेऽपसरतिः ४७ तस्मादेवंभूते भगवति नियमितमनसां कृतार्थानां न किमपि कृत्यमस्तीत्याह
सध्र्यंचमिति सध्र्यक् सहचरं मनः यैरस्वं प्रतिनियम्य यस्मिन् शिथिलीकृतवन्तः यतयः यत्नशीलाः कर्तोर्भेदः तं
विशोकं तत्र हेतिमायुधं न योगाद्युपार्जितं जह्युः त्यजेयुः अनुपयोगात् तत्कारित्वेनेत्यर्थः उपयोगाभावे
न साधनानादरे दृष्टान्तः निर्पीयते अस्मिन्निति निपानं कूपः तस्य खनित्रं खननसाधनं यथा स्वराट् स्वयमे-
व पर्जन्यरूपेण विराजमानः इन्द्रो नापेक्षते तद्वदिति यद्वा स्वेनैव राजतेति स्वराट् इंद्रः स यथेन्द्रः समु-
द्रः स्व कर्मकाले मायया गृहीतं निपानखनित्रं जहाति तद्वदित्यर्थः ४७ ॥ ७२ निपानखनित्रमिंद्रः ४८

१ स्व० निपानखनित्रमिंद्रः

भा.द्वि. एवं नारदेन स्वप्नरूपं विशोकं द्वैलेव भगवतः स्वरूपं तन्नामानां वनप्राप्य कुत्र वा किंचिदलीनमुक्तं इदानी
टी. तेनः प्राकृ एष एव सर्वफलदाता सर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह एष एव श्रेयसां फलानां विभुः दातापि तत्र हेतुः
भावानां ब्राह्मणादीनां स्वभावैः शमदमादिभिः विशेषणैर्विहितस्य सतः स्वधर्मस्य कर्मणो यतः प्रव
३६ र्तकाद्यसिद्धिः यद्वा भावानामस्मदादीनां स्वभावेन परिणामेन विहितस्य सतः कार्यस्य प्रसिद्धिः एष ए
व स्वर्गादीनां दातेत्यर्थः ननु कर्मकर्तृत्वमेतस्य कथं स्वर्गादिफलस्यानन्तत्वात् ह स्वारंभ कथान्नूनां विगा भूतानां

स एष श्रेयसामपि विभुर्भगवान्यतो स्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः देहे स्वधातुविगमे
मेनु विशीर्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यतेजः ४९ सोयं तेभिहितस्तात भगवान्
विश्वभावनः समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ५० इदं भागवतं नाम यन्मे
भगवतोदितं संग्रहोयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ५१ ह

मवियोगे सति यत्तु विशीर्यमाणेपि देहे तत्रस्थे व्योमेव यत्नेन सहन विशीर्यते जन्मना न सह न जातः
तस्य पुरुषस्य श्रेयसां प्रभुरित्यर्थः ४९ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोयं ते समासेन संक्षेपे
णाभिहितः तमेवाह सदसत्कार्यकारणं च हरेरन्यन्न भवति ननु हरेरस्य तद्व्यतिरेकेण कृतविका ३६
रप्रसङ्गः स्यात् न त्वन्यस्मात्कारणभूताद्धरेः कार्याद्यतिरिक्तमित्यर्थः ५० अयं विभूतीनां संग्रह उदि

36A

यथावर्णितेन नृणां भक्तिर्भविष्यतीत्येवं संकल्प्य संचिन्तयत यथा च हरिलीलामायान्येन श्रीभागवतं वर्णयनन
भक्तिरसविघातेन केवलं तत्त्वमित्यर्थः ५२ न तु हरिलीलाया यायाश्रयाः किं न ह्युणाननेनेत्याह मायामिति
इति भावार्थः सप्तमः अथ मे देह मेवं प्रथमा हि पत्रोया जीवयोः वहून्यपीति द्वाप्र छन्नु गाणार्थाश्रभुत्मितेः।

यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति सर्वात्मन्यखिलाधारे इति संकल्प्य वर्णय ५२ मायां व
र्णयतोमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययात्मा न मुह्यति ५३ इति श्रीभाग
गवते द्वितीयस्कंधे सप्तमोध्यायः ७ राजोवाच ब्रह्मणा नोदितो ब्रह्मन् गुणाख्यानेऽगुणस्य च
यस्मै यस्मै यथा प्राह नारदो दैवदर्शनः १ एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदांवर हरेरद्भुतवीर्य
२ स्य कथा लोकसुमंगलाः २ कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि कृष्णे निवेश्य निःसंगं मनस्त्य
क्ष्ये कलेवरं ३ शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितं कालेन नातिदीर्घेण भगवान्विशते। हृदि ४

तमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्ते नेदं विपुलीकरणं पृच्छति ब्रह्मणेति त्रिभिः अगुणस्य गु
णातीतस्यापि देववदर्शनं यस्य सः १ निःसंगं मनः श्रीकृष्णे निवेश्येति स्वभयं नो दर्शितः ३ सोऽपि।
श्रद्धया शृण्वतो नाव्यपकरिष्यत्याह शृण्वत इति स्वप्रयत्नं विना भगवान् स्वयमेव हृदि विशति ४ ॥

37

भा. द्वि.
टी. ५

भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्टः तद्गतं सर्वं मलं धुनोतीति सलिलस्येति इवांतरव्यामिश्रणादिनां कुंभस्य
जलेनाधिते नदेवकेवलं शुद्ध्यति न तु नदीतडाकादिगतमपि च मलः कुंभस्यातैलिष्टस्येव न तु सर्वे।
यावल्लीयते मूलत एव किंचित्स्खलनेन पुनः लभ्यति एवं तपोदानादिप्रायश्चित्तेन सर्वं यासर्वेषां पापं पु
नोति किं तु सा वृश्रीष्यत्स्वकस्यापि देव किंचिदेव हृदि प्रविष्टमात्रं स्तु श्रीकृष्णः सर्वेषां पापानि शोधयेत्।
इतीत्यनेन दृष्टांतेनोक्तं सलिलस्य मलं यथा शरदिति ५ ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह धौतात्मा निष्पापः मु

प्रविष्टः कर्णरंध्रेण स्वानां भावसरोरुहं धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ५ धौतात्मा पु।
रुषः कृष्णपादमूलं न मुंचति मुक्तसर्वपरिक्लेशः पान्थः स्वशरणं यथा ६ यदधातुमतो ब्रह्मन् देहा
रंभोऽस्य धातुभिः यदृच्छया हेतुना वा भवंतो जानते यथा ७ आसीद्यदुदरात्पद्मं लोकसंस्थानल
क्षणं यावानयं वै पुरुष इयत्तावयवैः पृथक् तावानसाविति प्रोक्तः संस्थावयववानिव ८ व

क्तः सर्वे रागद्वेषादयः परिक्लेशा येन पान्थः प्रवासादागतः स्वशरणं गृहं यथा न मुंचति तद्वत् नदेवश्रव
णोत्सुकः माविष्कृत्य सहितं प्रार्थयान् पृच्छति ६ यदधातुमतः धातवो भूतानि तद्रहितस्य स्थूलस्यासौ लौकिकस्या
लिनः धातुभिर्देहारंभः नित्यं न एव किं यदृच्छया वा किंचिन्निमित्तहेतुना वा कर्मादिना भवंतो यथा वज्जानंति
यतः कथय इति शेषः ७ पद्मासीद्वीश्वरः प्रोक्तेन तुल्ये देहवाक्योक्तः अतः तस्य को विशेष इत्याशयेन
पृच्छति आसीदिति त्रिभिः येन लोकानां संस्थानं रचना तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्पद्मं यस्योदरादासीत् आ

नवयवानिव प्रोक्तः अतः कोविशेषस्तस्येति ८

सावीश्वरः इयत्ताप्रोक्तैः परिमितैरवयवैः अयं लौकिकः पु
रुषो यावान् यत्परिमाणोऽवयवयुक्तः तावानप्रोक्ताः संस्थावा

पूर्वंयच्चविशेषोवाच्यस्तमाह अजोब्रह्मायस्यभगवतोनुग्रहाद्भूतानिसृजतिभूतात्माचभवति येनब्रह्मणात।
द्रूपंददृशेयोनाभिपद्मस्यसमुद्भवः कारणम् कस्यएतावानितिनिश्चयार्थः भूतानामशेषोपाधीनामात्मानियन्ता।
समष्ट्युपाधित्वात् येनचानुगृहीतानतस्यरूपंददृशेदृष्टवान् एतच्चतस्यापिदृष्टृत्वंस्यात्कूटस्थस्याखिला
त्मनः सृज्यंसृजामि सृष्टोहमीत्तथैवाभिचोदितइत्यादिनोक्तमन्यथैव अग्रेतनसैवंस्यभविष्यति ९ प्रश्नान्त
रमाह सचापियत्रशेतेयेनरूपेणावतिष्ठतेविश्वस्यस्थित्यादयोयस्मात् एवमादिप्रश्नानानन्त्यतोद्दिशद

अजः सृजतिभूतानिभूतात्मायदनुग्रहात् ददृशेयेनतद्रूपंनाभिपद्मसमुद्भवः ९ सचापिय।
त्रपुरुषोविश्वस्थित्युद्भवाप्ययः मुक्त्वात्ममायांमायेशः शेतेसर्वगुहाशयः १० पुरुषावय।
वैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरितिशुश्रुमः ११ यावान्कल्पोवि
कल्पोवायथाकालोनुमीयते भूतभव्यभवच्छब्दआयुर्मानंच

इत्तंभितिसर्वत्रक्रियायाः संबंधः ९
प्रश्नान्तरमाह पुरुषस्यावयवैः पूर्वंकल्पिताः यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयन्नित्यादौ लोकैरमुष्यावयवा
इति पातालमेतस्यहिपादमूलमित्यादौ चवर्णितत्वात् कृतवन्तोवयमेवंसंदेहविपर्याभ्यांपृष्टम् ११ इ
दानीमनन्तानानन्त्वहून्यर्थान्पृच्छति यावानित्यादिनाकल्पोमहान् विकल्पोवान्तरः भूतादिशब्दोह्ययस्माद्य
सवाचकइतिवासतः स्थूलदेहाभिमानिनोमनुष्यपितृदेवतादेः आयुषः प्रमाणमनुप्रकारः पृष्टः १२ ॥

38

भा॰द्वि॰ टी॰ ३८

विशेषं पृच्छति कालस्येति अनुगतिः प्रवृत्तिः कर्मगतयः कर्मप्राप्याणि स्थानानि यादृशीर्यादृश्यः १३ गु
णानां सत्त्वादीनां परिणामे देवादिरूपमिच्छतां गुणिनां जीवानां मध्ये यस्मिन्परिणामे कर्मणां पुण्यपापानां
समवायः समुदायः केन कर्मसमुदायेन कथं कृतेन कोधिकारी देवादिभावं प्राप्नोतीत्यर्थः १४ भूरादी
नां संभवः एतान्योकांसि गृहाणि येषां प्राणिनां तेषां च संभवः यच्चेति सर्वत्रानुषंगः वर्णानामाश्रमा

कालस्यानुगतिर्या तु लक्ष्यतेण्वी बृहत्यपि यावन्त्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम १३ यस्मिन्
कर्मसमवायो यथा येनोपगृह्यते गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभीप्सतां १४ भूपातालक
(पा) कुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृतां सरित्समुद्रद्वीपानां संभवश्चैतदोकसां १५ प्रमाणमण्डकोशस्य बा
ह्याभ्यन्तरभेदतः महतां चानुचरितं वर्णाश्रमविनिश्चयः १६ अवतारानुचरितं यदाश्चर्यतमं
हरेः युगानि युगमानं च धर्मो यश्च युगेयुगे १७ नृणां साधारणो धर्मः सविशेषश्च यादृशः
श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मः कृच्छ्रेषु जीवतां १८ तत्त्वानां परिसंख्यानं लक्षणं हेतुलक्षणं पुरु

णां च विनिश्चयः तत्तत्स्वभावैर्निर्धारः १६ युगेयुगे प्रतियुगं यो \ षाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिक
धर्मः यच्च हरेरवतारानुचरितं सविशेषः वर्णाश्रमनिबंधनः श्रेणीनां तत्तद्व्यवसायोपजीविनां व्य
वहारनियमलक्षणो धर्मः राजर्षीणां प्रजापालनाधिकारिणां कृच्छ्रेषु आपत्सु जीवतां १८ सर्वेषां
तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां परिसंख्यानं संख्या लक्षणं स्वरूपं हेतुनो लक्षणान्नत कार्यहेतुत्वेन लक्षणं भिन्ना

यो

[illegible]

३८

3817

योगेश्वराणां मेश्वर्यैनाणिमादिना अर्चिरादि गतिः लिंगशरीरस्य भंगः प्रलयः वेदाः ऋग्वेदादयः उपवेदा आ
युर्वेदादयः धर्माः धर्मशास्त्राणि तेषां मितिहासपुराणयोः स्मृतिः २० संभवः अवान्तरप्रलयः यद्वा सम्य
प्र॰ कर्केन मुद्भवः विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः इष्टं वैदिकं कर्म पूर्तं स्मार्तं वापीकूपतडागादि
देवतायतनानि च आत्मप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते इति तत्र च काम्यानामग्निहोत्रादीनां विधिः

योगस्यैश्वर्यस्य गतिर्लिंगभंगस्य योगिनां वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः २० संभवः सर्व
भूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः इष्टापूर्तस्य काम्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः २१ यश्चानुशायिनां सर्गः
पाषण्डस्य च संभवः आत्मनो बंधमोक्षौ च व्यवस्थानं स्वरूपतः २२ यथात्मतंत्रो भगवान्विक्रीड।
त्यात्ममायया विसृज्य वा यथा मायामुदास्ते साक्षिवद्विभुः २३ सर्वमेतच्च भगवन् पृच्छतो मेनुपूर्वशः
तत्त्वतोर्हस्युदाहर्तुं प्रपन्नाय महामुने २४ अत्र प्रमाणं हि भवान् परमेष्ठी यथात्मभूः परे चे
हानुतिष्ठंति पूर्वेषां पूर्वजैः कृतं २५ न मेसवः परायंति ब्रह्मन्ननशनादमी पिबतो अच्युतपीयूष
मन्यत्र कुपिताद्द्विजात् २६

अविरोधप्रकारः २१ अनुशायिनां लीनोपाधीनां जीवानामात्मनो जीवस्य व्यवस्थानं बंधमोक्षातिरिक्त
स्वरूपेणावस्थानं २२ उदास्ते प्रलये च यथा द्रष्टृत्वमपि २३ प्रमाणं सम्यक्तत्त्वज्ञापनेन ब्रह्मनारदव्यास।
क्रमेण संप्रदायोस्तीति सामान्यन्यायेनाह परे चेति यद्वा त्वदन्ये आप्ता ये शास्त्रानुगतिकाः एवं ततस्त्वं विद
इत्याह परे चेति पूर्वेषां पूर्वजैर्यत्कृतं तत्तदपरे अनुतिष्ठंति अनुगच्छंति न तु तवानशनाद्द्विजकोपाभ्या।

माकुलस्य कुतः श्रवणात्तवाद् नेति न परायति न गच्छति न
माकुली भवतीत्यर्थः अच्युतकीर्तिपीयूषं पिबतः २६

39

भा॰ द्वि॰ उपामंत्रितः पृष्टः संस्थामोपतिष्ठमानस्य २७ ब्रह्मकल्पेसृष्टेत्यक्रमेकल्पेभागवताख्योतेनैवपृष्टोनामुना
टी॰ रीतात्समुपक्रान्तवानित्यर्थः २८ पाण्डूनामृषभः श्रेष्ठः आनुपूर्व्येणेतिश्लोकावक्रमोत्रविवक्षितः तथा
३९ उपक्रमे: २९ इतिभावार्थेप्रथमोध्यायः १ राजप्रश्नोत्तरंवक्तुंब्रह्मणोहरिणोदितं कथयामा
सनवमेशुकोभागवतपुरः तत्रयस्याबद्धके इदयानमनःकुत्यनेनजीवस्यकथंदेहसंबंधः इति

सूतउवाच सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिसत्पतेः ब्रह्मरातोभृशंप्रीतोविष्णुरातेनसंसदि
२७ प्राहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितं ब्रह्मणेभगवत्प्रोक्तंब्रह्मकल्पउपागते २८ यद्य
त्परीक्षिदृषभः पाण्डूनामनुपृच्छति आनुपूर्व्येणतत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे २९ इतिश्री
भागवतेद्वितीयस्कंधेप्रथमोध्यायः १ शुकउवाच आत्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्मनः
नघटेतार्थसंबंधः स्वप्नद्रष्टुरिवांजसा १ बहुरूपइवाभातिमायया बहुरूपया रममाणोगुणे
ष्वस्याममाहमितिमन्यते २

तत्रोत्तरमाह आत्मनोहरेर्मायांमृतेऽन्यथाप्यनुभवरूपस्यात्मनः अर्थेनदृश्येनदेहादिनासंबंधः अं
जसातत्वतोनघटेत अत्रहेतुः परस्येति स्वप्नद्रष्टुर्यथास्वप्नेदेहसंबंधोनघटतेतद्वत् संसारोपि
मायैवेत्याह बहुरूपोबालयुवादिरूपः देवनरादिरूपश्चाभाति गुणेषुदेहादिषु २ ॥ ३९

39A

अतएवभक्तियोगेनतद्विरामेसतिमोहोपिस्यादित्याह यर्हीति तावमहत्पदार्थं स्वएवमहिम्नियदारमे
ततदेवाह कालमाययोःपुरुषःप्रकृत्योःपरस्मिन् तदोभयमहंममेतिचतत्यक्त्वा उदास्तेस्वरूपे
णावस्थितेन तदुक्तं ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकं परोपिमनुतेनर्थंतत्कृतंचापिपद्य
ते अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतोव्यासश्चक्रेसात्वतसंहितामिति यद्वा
नपरमेश्वरस्यापिदेहसंबंधाविशेषात्कथंतद्वन्मोहःस्यादिति आशंक्य उदराद्यसमित्यादिना न
याह ४ आत्मनोजीवस्यतत्वविशुद्ध्यर्थंतत्वज्ञानार्थंतद्वैवन्येवयजनपआदिनाभजनेनब्रह्मणोभगवानाह

यर्हिवावमहिम्निस्वेपरस्मिन्कालमाययोः रमेतगतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्तेतदोभयं ३ आत्मत-
त्वविशुद्ध्यर्थंयदाहभगवानृतं ब्रह्मणेदर्शयन्रूपमव्यलीकव्रतादृतः ४ सआदिदेवोजग-
तांपरोगुरुः स्वधिष्ण्यमास्थायसिसृक्षयैक्षत तांनाध्यगच्छद्दृशमत्रसंमतांप्रपंचनिर्माणविधिर्य- यया भवेत्

किंकुर्वन्नृतंसत्यंचिद्घनंरूपंदर्शयन्दर्शनेहेतुःअव्यलीकेनव्रतेनतपसाआदृतःसेवितःसन् अयं।
भावः जीवस्याविद्ययामिथ्यारूपदेहसंबंधः ईश्वरस्यतुयोगमाययाचिद्घनलीलाविग्रहाविर्भावइ।
तिमहान्विशेषः अतस्तद्भजनान्मोहोपपत्तिरिति ४ भगवद्भजनादेवतत्वज्ञानमित्येतत्प्रपंचयिष्यन्
ब्रह्मणोपितत्वज्ञानंतस्मादेवेतिदर्शयितुमितिहासमाह सइत्यादिना परोगुरुभक्तिरहस्योपदेष्टा।
स्वधिष्ण्यंपद्ममास्थायाधिष्ठायतस्याधिष्ठानान्वेषणायसर्वजलेनिमग्नःप्रादुर्भूयस्वधिष्ण्येस्थित्वेत्यर्थः

पद्मास्थाया पश्चात्

ध्य३

देहतत्वतत्वंसम्यक्विमलात्माविवेचनात्नाहंमत्वमस्य
शिविवेकमताप्रमाकावित्सिविवेकःप्रकाशः

५०
यत

भा.हि.टी. ५० स्पृहं चिंतयन् कदाचिन्मधुतरं वचः शुश्राव उपाशृणोत् उपसमीपे श्रुतवान् नेत्रान्तरे दर्शयति कार्य।
योग्यावसानाः स्पर्शाः तेषु षोडशात्मकाः ये ते केचिद्विशेषकाः वचसानि दैवात्स्यूतदर्थमाह हे नृप
निष्किंचनानां अत्यन्तधनानां धनं यद्दिष्टुः येन तपोधनाः इति प्रसिद्धाः तच्चाद्धि गोरितं तपनयेति लोक।
मध्यमपुरुषैकवचनं तस्य वीप्सा मादरविधिद्युमामशृणोरित्यर्थः ९ एवं निशम्य तस्य वचसो वा

सचिंतयद्युत्तरमेकदा भस्म पाशृणो द्विगोदिंत वचोविभुः स्पर्शेषु पंचषोडशमेकविंशति
किंचनानां अत्यन्तधनं विदुः ९ निशाम्य तद्व्यदिशत्तयादिशो विलोक्य तत्रान्यदपश्यमानः
स्वधिष्ण्यमास्थाय विमृश्य तद्धितं तपस्युपादिष्टमिवादधे मनः ८ द्विसप्तसंख्या समसोपदर्शो ९
नेति नानिलात्मा विजिताभयेन्द्रियः अनुत्पतस्माविललोकनाय तं तस्य पापीयांस्तपतां समासि

ता दिष्ट तयाततः प्रचलितः सन् दिशो विलोक्य पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय केन चित् तेः ९
सूत निपुणरूपं तत् स्वात्मनो हितं विमृश्य तपसि मनो धृतवानित्यर्थः ७ ततस्त्वसमौ विलानालोक
नाना पंचपंचाशाकं तपः अनुत्पत्तं कृतवान् तपतेपतां स्वरचसो द्वीप्र मोदं प्रदर्शनं यस्य जितः अ
निलस्यात्मा मनश्च येन विजितानि उभयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि येन तपतां तपस्विनां मध्ये। ५०
तपीयान् अतिशयेन तपस्वी ९ ॥ ०

40A

तस्मैब्रह्मणेस्वलोकंवैकुंठाख्यंपरंश्रेष्ठंनयत्परं यतःपरमुत्कृष्टमन्यन्नास्ति तमेवलोकमनुवर्णयति पंच
भिः व्यपेताःसंक्लेशादयोयस्मिन् स्वदृष्टवद्भिःसम्यगेवद्भिः यद्वास्वस्यस्वरूपदर्शनमस्तियेषांतैरभिष्टुतं विद्व
द्भिरित्यर्थः तामसोमिश्रसत्त्वंचनप्रवर्त्तेते किंतुशुद्धमेवसत्त्वं कालविक्रमोनाशः अपरेरागलोभादयो
नसंतीतिकिमुतवक्तव्यमनुव्रताःपार्षदाः ९ श्यामाश्चतेअवदाताश्चपद्मनेत्राः पीताम्बराः सुरुचः सु

तस्मैस्वलोकंभगवान्सभाजितः संदर्शयामासपरंनयत्परं व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसंस्वदृ
ष्टवद्भिर्विबुधैरधिष्ठितं ९ प्रवर्त्ततेयत्ररजस्तमस्तयोः सत्त्वंचमिश्रंचनकालविक्रमः नयत्र
मायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः १० श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंग
वस्त्राःसुरुचःसुपेशसः सर्वेचतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः ११ प्र
वालवैदूर्यमृणालवर्चसः परिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनः भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराजितेलस
द्विमानावलिभिर्महात्मनां

निकमनीयः सुपेशसः अतिसुकुमाराः उन्मिषतः प्रभावतोमणिप्रवे
गं १ कास्तन्मयैर्युतानिनिष्काणिपदकान्याभरणानियेषांतेसुवर्चसः अतितेजस्विनः ११ प्रवालादि
वद्वर्णोयेषांते परिस्फुरंति कुंडलानिमौलयोमालाश्चयेषांतेपार्षदानतुवर्णेषुपुनरपिलो
कमनुवर्णयति भ्राजिष्णुभिर्दीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमानांद्युभिःकांतयस्ताभिःविद्योतमानःसह
विद्युद्भिर्वर्तमानाःसविद्युतःताभिरभ्रावलिभिः नववियुत इवस्त्रियःअभ्रपंक्तिरिवविमानानिनभइवलो

41

भा० द्वि० श्रीः रूपिणी मूर्तिमती मानं पूजां विभूतिभिर्नानाविभवैः प्रेंखमांदोलनं संश्रिता कुसुमाकरो वसंतः तस्या
टी० नुगा भ्रमराः तैर्विगीयमाना स्वयं च प्रियस्य हरेः कर्म गायतीति १३ य एवंभूतो लोकः तत्र त
८१ स्मिन् १४ परिसेवितं प्रार्थितो प्रादेशेण इज्यमानं भृत्यानां प्रसादे अभिमुखं दृगेवासवः दृष्ट्या हर्ष
करो यस्य तेन प्रसन्नहासमरुणलोचनं चाननं यस्य वक्षसि स्थितया च श्रिया लक्षितम् अलंकृतमि

विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपा
दयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः १३ प्रेंखं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रि
यकर्म गायती ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिं १४ सुनंदनं
दप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदाग्र्यैः परिसेवितं विभुं भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहा
सारुणलोचनाननं १५ किरीटिनं कुंडलिनं चतुर्भुजं पीतांबरं वक्षसि लक्षितं श्रिया अध्य
र्हणीयासनमास्थितं परं वृतं चतुःषोडशपंचशक्तिभिः युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स्व
एव धामन् रममाणमीश्वरं १६

त्यर्थः १५ अध्यर्हणीयं विशिष्टसिंहासनं चतस्रः प्रकृतिपुरुषम
हदहंकाररूपाः षोडश एकादशेंद्रियमहाभूताख्याः पंचतन्मात्ररूपाः याः शक्तयः ताभिर्वृतं स्वैर्भ
गैः स्वाभाविकैः ऐश्वर्यादिभिः इतरयोगिषु अध्रुवैः आगंतुकैः साधारणैरित्यर्थः एवं स्वविषये

[illegible] २८

८१

तस्यदर्शनेनस्वाह्लादःतेनपरीप्लुतंव्याप्तंअन्तरंमनःकरणंयस्य हृष्यंतीरोमांचितातनुर्यस्य प्रेमभरेणाश्रू
णिलोचनेषुयस्य विश्वसृक्ब्रह्मापारमहंस्येनपथाज्ञानमार्गेण १७ तंब्रह्माणंप्रियःभगवानभाषि।
प्रजासर्गेकार्येनिजशासनार्हेणस्वयोनियोगार्हंप्रजाविसर्गेसमुपस्थितमितिवान्वयः ईषत्स्मितेनशो।
चिर्भिःशोभायस्यातयागिरा १८ हेवेदगर्भेति संबोधयन् वेदान्सधारयति सिसृक्षयाहेतुना।

तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतान्तरोहृष्यत्तनुःप्रेमभराश्रुलोचनः ननामपादाम्बुजमस्यविश्वसृग्यत्पा।
रमहंस्येनपथाधिगम्यते १७ तंप्रीयमाणंसमुपस्थितंतदाप्रजाविसर्गेनिजशासनार्हणं ब
भाषईषत्स्मितशोचिषागिराप्रियःप्रियंप्रीतमनाःकरेस्पृशन् १८ श्रीभगवानुवाच त्वयाहं
तोषितःसम्यग्वेदगर्भसिसृक्षया चिरंभृतेनतपसादुस्तोषःकूटयोगिनां १९ वरंवरयभ
ग द्रंतेवरेशंमाभिवाञ्छितं ब्रह्मञ्छ्रेयःपरिश्रामःपुंसांमद्दर्शनावधिः २० मनीषितानुभावोयंमम।
लोकावलोकनं यदुपश्रुत्यरहसिचकर्थपरमंतपः

चिरंभृतेनतपसाहंसम्यक्तोषितःदुस्तो
षः तोषयितुमशक्यः १९ माइतिमांश्रेयसांफलानांपरिश्रामःसाधनप्रयासः ममदर्शनमवधिर्यस्यसः
तयाधिकंपुनःफलंनास्तीत्यर्थः २० एतत्तुमल्लरूपेवत्स्यामीत्याह मनीषितमिच्छातदभ्या
मिदंत्वयाभिमतंयस्मिन्तस्यानुभावोयंकोसौतमाह ममलोकस्यावलोकनंयत् नचेदंममैवत
पोबलेनप्राप्तमितिस्वातन्त्र्यमत्यस्यत्वत्प्रवृत्तिरपिमत्कृतेत्याह रहसि तपतपेति यद्वचउपश्रुत्यत्वया।

नदपित्वं प्रतिमेये वादिष्टमुपदिष्टं कदाचित्तत्र तदा सृष्ट्यारंभे त्वयि कर्मणि कार्ये यं विमोहिते सति किंच तपो
नाम ममैव शक्तिरित्याह तपो मे हृदयं मनः साक्षाच्छक्तिः आत्मा स्वरूपं यस्य तत्तानमयेन तपस्वनिष्कृते: २२ ग्र
सामि संहरामि बिभर्मि पालयामि वीर्यं शक्तिः २३ वरेवरयेत्युक्तं भगवता तत्राह भगवन्निति अध्या
तः अधिष्ठाता गुहायां बुद्धावस्थितः यद्यपि वेद तथापि प्रज्ञानेनाव्ययः २४ नाथमानस्य याचमा

प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते तपो मे हृदयं साक्षादात्माहं तपसो नघ २२ सृजामि त
पसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः २३ ब्रह्मोवाच भगवन्
सर्वभूतानामध्यक्षोवस्थितो गुहां वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितं २४ तथापि नाथ
मानस्य नाथ नाथय नाथितम् परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः २५ यथात्ममायायो २
गेन नानाशक्त्युपबृंहितं विलुंपन्विसृजन्गृह्णन्बिभ्रदात्मानमात्मना २६ क्रीडस्यमोघसं

नस्य उपतप्यमानस्येति वा हे नाथ कल्पः ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते तथा तद्विषयां देहि मनीषां मयि। माधव
यनाथ यच्छ्रेयस्तत्प्रयच्छ नाथितं याचितं नाथनाथयं त्वां प्रति नोपेक्ष्य योग्योऽसि नाथितमेवाह परे स्थू
लसमवरे सूक्ष्मं च ते रूपे यथा जानीयां २५ यथा च त्वं क्रीडसि तथा तद्विषयां मनीषां मयि विधेहीत्युत्त
रेणान्वयः नाना शक्त्युपबृंहितं विश्वं विलुंपन् विविधं सृजन् बिभ्रत्पालयन् आत्मना स्वयमेवात्मानं

[illegible] २

५७अ नकिंस्पृष्टस्हिद्गः एवं तन्वज्ञानं प्रार्थयमेनेत्याह भगवतात्वयाशितितिमनुष्यिष्टमंते इतिः प्रनलमःस्व
कल्पिष्यामि नहिं किमनेन तत्वज्ञानेनेत्याह यस्मादेवं भूतानवाङ्गुग्रहात्प्रजासर्गमीहमानः कुर्वन्नपि ९३
प्रहंकारादिभिर्वद्धोनभवेयं इत्यवश्यमदोभविनामत्वंकचित्कालमभूदितिप्रार्थयते २८ यावदिति
भोईशाते त्वया लौकिकस्य सख्युः सखेवाह कृतः करस्पर्शादिनाममत्वेन सम्मानितः सन् प्रजासर्गे
रूपे तव परिकर्मणि सेवायां स्थितोऽविक्लवोऽव्याकुल एव यावज्जनं विभजामि उत्तममध्यमादिभेदे

भगवच्छिक्षितितमहं करवाणीत्याह इतिः नेहमानः प्रजासर्गं वध्येयं यदनुग्रहात् २८ यावत
सखा सख्युरिवेश ते कृतः प्रजाविसर्गे विभजामि भो जनं अविक्लवस्ते परिकर्मणि स्थितो मा
मे समुन्नद्धमदोऽज मानिनः २९ श्रीभगवानुवाच ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितं सरह
स्यं तदंगं च गृहाण गदितं मया ३० यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः तथैव तत्वविज्ञान

नसृज्ञामितावत् त्वत्संमानादहमप्यजः स्वतेत्वइतिमानिनोमेसमुन्नद्धउत्कटो \ मस्तुतेमदनुग्रहा
मदोमाभूत् यद्वामदोमासमुन्नद्धमासमुन्नद्धतामुद्रिक्तोनभवेदित्यर्थः २९ ज्ञानेनशास्त्रोत्थं विज्ञान
मनुभवः रहस्यं भक्तिः तदंगं साधनमपि वक्ष्यामीति निर्देशात् तस्याङ्गसाधने ३० ननु त्वद्दर्शनेप्यसमर्थो
हंकथं ज्ञानाधिकारी स्यामित्याह यावानिति यावान् यत्स्वरूपतः यथाभावः यादृक्स्तोवानयानिरू

पोगा५

भा॰द्वि॰ एतदेवसम्यगुपदिशन् यावानित्यस्यार्थं स्फुटयति अहमेवाग्रेसृष्टेः पूर्वमासं स्थितः नान्यत् किंचि
टी॰ त् यत्सत्स्थूलं असत्सूक्ष्मं परं तयोः कारणं प्रधानं तदप्यन्तर्मुखतया तदा मय्येव लीनत्वात् अ
५३ हमेव तदा अहमेवासमेव केवलं न चान्यदकारं च पश्चात्सृष्टेरनन्तरमपि अहमेवास्मि यदेतद्विश्वं तदप्यहम
स्मि प्रलये योऽवशिष्येत सोऽप्यहमेव अनेन चानाद्य[illegible]न्तत्वादद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णोऽहमित्युक्तं
भवति यथात्ममायायोगेनेत्यनेन मायाया अपि दृष्टत्वाद्दृश्यमात्रतो योगित्वाच्च मायां निरूपय

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परं पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहं ३२
ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ३३
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहं ३४

ति ३२ ऋतेऽर्थं विनापि वास्त[illegible]वमर्थं यद्यतः किमप्यनिरूपकमात्मन्यधिष्ठाने प्रतीयते यदपि च
न प्रतीयते तदात्मनो मम मायां विद्यात् यथा आभासो द्विचन्द्रादिरिति अर्थं विनाप्रतीतौ दृष्टान्तः
यथा तम इति सतोऽप्रतीतौ यथा तमो राहुर्ग्रहाणां मध्ये सन्नपि न प्रतीयते यथाभास इत्यनेनस्पष्ट
यति ३३ यथा महान्ति भूतानि भौतिकेष्वनु सृष्टेरनन्तरं प्रविष्टानि तेषूपलभ्यमानत्वादप्रविष्टा २
नि च प्रागेव कारणत्वात्तेषु विद्यमानत्वात् तथा तेषु भूतभौतिकेष्वहं" एवंभूतानाममसत्तेन्यर्थः ५३

"न च तेष्वहं

43A

मायनमाह एतावदिति आत्मनस्तत्वजिज्ञासुनाएतावदेवजिज्ञास्यंस्वविचार्यंनदेवाह अन्वयः कार्येषु
कारणत्वेनानुवृत्तिः कारणावस्थायांचतेनभावोव्यतिरेकः तथाजाग्रदाद्यवस्थासुतत्तत्कार्येषुसाक्षिता
योन्वयः व्यतिरेकश्चसमाध्यादौनिजस्वरूपेणावस्थानात्कार्यभावोव्यतिरेकः जाग्रदाद्यवस्थासुकार्येषु
साक्षित्वात् एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रसर्वदाचतदेवात्मेति ३५ इयंचतुःश्लोकीश्रीभाग
वतरहस्यात्मनिमूलास्मधुना यत्नार्थितनेहमानः प्रजासर्गमितितत्समाद्दीकरोति एतन्मतेसमास्थगन्तुति
एतावदेवजिज्ञास्यंतत्वजिज्ञासुनात्मनः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रसर्वदा ३५ एतन्म
तंसमातिष्ठपरमेणसमाधिना भवान्कल्पविकल्पेषुनविमुह्यतिकर्हिचित ३६ शुकउवाच
संप्रदिश्यैवमजनोजनानांपरमेष्ठिनं पश्यतस्तस्यतद्रूपमात्मनोन्यरुणद्धरिः ३७ अंतर्हितेंद्रि
यार्थायहरयेविहितांजलिः सर्वभूतमयोविश्वंससर्जेदंसपूर्ववत ३८ प्रजापतिर्धर्मपतिरे
इसमाधिनाचित्तैकाग्र्येणक \ कदानियमान्यमान भद्रंप्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया
ल्पेषुविकल्पाः विविधाः सृष्टयः तेषुविमोहकर्तृत्वाभिनिवेशनयास्यतीति एवंसंप्रदिश्योपदिश्य
जनानांपरमेष्ठिनंअधिपत्यस्थितंब्रह्माणमात्मनस्तद्रूपंन्यरुणत् अंतर्हितवान् अंतर्हितेः इंद्रियार्थैः
प्रत्यक्तत्वं येनतस्मैकृतांजलिःसन् ३८ तदनंतरंश्रीवोक्तोब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्तइत्याह प्रजाप
तिरिति पंचभिः प्रजानांभद्रमन्विच्छन् सेवस्वार्थकाम्यास्वप्रयोजनेच्छानयायमनियमानन्वतिष्ठत

भा.द्वि. दिक्षादीनां पुत्राणां मध्ये प्रियतमः तेपितरं सेवमानः शीलादिना परितोषयामास तत्पुत्रैर्गुणैरन्वयः ४० कि
टी. चिकीर्षन् विष्णोर्मायां विविदिषन् ४१ निशाम्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः मामा ४२ भगवता चतुःश्लोक्यां संते।
पाद्मोक्तं विस्तरेणाह इदं भागवतं दशलक्षणानि लक्षणानि यथाग्र्यावित्यन्ते यस्मिंस्तत् ४३ तत्संप्रदायेनोभाग।
४४ वतं मयाज्ञातमित्याशयेनाह नारदइति ४४ भागवतव्याख्याने नैवस्वतन्त्रता नाम तत्र देवदास्वामीत्या

तेनारदः प्रियतमो दिक्षादीनामपत्रतः शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च ४० मायां
२ विविदिषं विष्णोर्मायेशस्य महामुनिः महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोषयत् ४१ तुष्टं नि
शाम्य पितरं लोकानां प्रपितामहं देवर्षिः परिपप्रच्छ भवान्यन्मानुपृच्छति ४२ तस्मादिदं
भागवतं पुराणं दशलक्षणं प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत ४३ नारदः प्राह मुनये
सरस्वत्यास्तटे नृप ध्यायते ब्रह्मपरमं व्यासायामिततेजसे ४४ यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजा
त्पुरुषादिदं यथासीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः ४५ इति श्रीभागवते द्वितीयस्कंधे

शयेनाह यदुतेति पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वं कल्पिता इत्यादिर्यो वैराजात्पुरुषादिदं वि
श्वकथमासीदिति यदहं त्वया पृष्टः तद्यथावदुपाख्यास्ये उपाख्यामि शृणु एवेति ४५ इति श्रीभाग।
ते द्वितीयस्कंधे नवमोध्यायः ९ तेतो भागवतव्याख्याद्वारेव दशमे स्फुटं राजप्रश्नोत्तरं वक्ष्यमाणेमे। ४४

दशलक्षणं पुराणं प्राहेत्युक्तं तानि दशलक्षणानि दर्शयति अत्रेति मन्वन्तराणीशानुकथाश्चेति द्वंद्वः स
र्गादयः अत्र दशार्था लक्ष्यन्ते नन्वेवमर्थभेदाल्लक्ष्मात्तुभेदः स्यात्तत्राह दशमस्याश्रयस्य विशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञा
नार्थं नवानां लक्षणं स्वरूपं एकस्यैव प्राधान्यान्नापरेषामित्यर्थः १ नन्वत्रैनेवप्रतीयतेन्यत्राह स्कन्धे
न स्कन्धेत्येवमल्पत्वादिष्यत्वेषु स्वजन्मसामान्यात् वर्णयति अर्थेन तात्पर्यवृत्त्या च ननु तत्त्वज्ञानेषु २ सर्गादीनां
प्रत्येकं लक्षणमाह भूतानि मात्राकाशादीनि मात्राणि च शब्दादीनि इन्द्रियाणि च धीशब्देन महत्तत्त्वमहंकारो गु

श्रीशुक उवाच अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः १
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणं वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा २ भूतमात्रे
न्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ३ स्थितिर्वैकुण्ठविजयः
पोषणं तदनुग्रहः मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ४

णानां वैषम्यात्परिणामात ब्रह्मणः परमेश्वरात्कर्तुर्भूतादीनां यद्विराड्रूपेण स्वरूपेण च जन्म सः सर्गः पौरु
षो वैराजः तत्कृतः पौरुषश्चराचरसर्गः विसर्ग इत्यर्थः ३ वैकुण्ठस्य भगवतो विजयः सृष्टानां तत्तन्मर्या
दापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्थानं स्वसृष्टेषु तस्यानुग्रहः पोषणं तदनुगृहीतानां सतां मन्वन्तराधिपतीनां ध
र्मः कर्मणां वासना ऊतयः वेन्नंतत्समतानि उप्यते कर्मभिः सन्तन्यन्ते इत्यूतयः यद्वा वृद्ध्यर्थं सत्कर्मषार्थी
हो वयते ध्यानो निरिरूपम उप्यते कर्मभिर्वर्धन्ते संश्लिष्यन्ते इति वा ऊतयः ४ ॥ ईशानुकथामाह

भा॰द्वि॰
टी॰
४५

हरेरवतारानुचरितं अस्यानुवर्तिनां च सत्कथाः ईशानुकथाः प्रोक्ता इत्यर्थः ५ अस्यात्मनो जीवस्य हरेर्योगनिद्रामनुशयानस्य शक्तिभिः स्वोपाधिभिः सह शयनं लयो निरोधः अन्यथा रूपमविद्याध्यस्तं कर्तृत्वादि हित्वा स्वरूपेण ब्रह्मतया व्यवस्थितिर्मुक्तिः ६ आभासः सृष्टिः निरोधो लयश्च यतो भवति अध्य

अवतारानुचरितं हरेरस्यानुवर्तिनां पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ५ निरोधोस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ६ आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते ७ योध्यात्मिकोयं पुरुषः सोसावेवाधिदैविकः यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः ८

वसीयते प्रकाश्यते च स ब्रह्मेति परमात्मेति प्रसिद्धः आश्रयः कथ्यते आश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेन स्पष्टं दर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह योयमध्यात्मिकः पुरुषः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितो रस्यो देहः पुरुष इति पुरुषस्य जीवस्योपाधिः सर्वाण्येव पुरुषो नरस्समयरहित्यादिश्रुतेः ८ ॥

एकमेकतराभावे इत्येतेषामन्योन्यसापेक्षसिद्धत्वेन नानात्मत्वं दर्शयति यथा हि रूपं विना न प्रतीत्यनुमे
य करणं न सिध्यति नापि द्रष्टा न च तद्विना करणं प्रवृत्त्यनुमेयः रूपादि करणाभिमानी द्रष्टा जीवः सच
वाधिदैविकः चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्यादिर्नैवैकस्मिन्नेवोभयोर्द्वैरूप्याविरुद्धेरूपस्यास्याधिभौतिकः।
चक्षुरधिष्ठाता सूर्यादिः न चैतैर्विना करणं प्रवर्तते न च तद्विना रूपमित्येकतरस्याभावेऽप्येकं नोपल।
भामहे न चैतत्रयं ततस्त्रितयं यश्चालोचनात्मकेन प्रत्ययेन यो वेद साक्षितया पश्यति स परमात्मा आश्रयः ते
षामपि परस्परमाश्रयत्वमस्त्येवेति तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणं स्वाश्रयः अनन्याश्रयः स चासावेतेषां।

एकमेकतराभावे यदा नोपलभामहे। त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ९

पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः। आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचीः

माश्रयश्चेति तथा च भगवान्वक्ष्यति दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिद्ध्यति यः स्वतः खे आत्मा यदेषाम।
परो य आद्यः स्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिरिति एतेनैव व्यभिचारित्वात्तेषां मायामयत्वमप्युक्तं अतएव
वपुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरित्यनेनोक्तो विरोधोऽपि प
रिहृतः ८ उक्तमेवाध्यात्मिकादिविभागं प्रपञ्चयन् यदुक्तं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदं यथासी
त्तदुपपादयितुमस्य नियन्तृत्वेन तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो वैराजः अण्डं विनिर्भिद्य पृथ
क्त्वा विनिर्गतः पृथक् स्थितः अयनं स्थानमन्विच्छन्विमृशन् अपः शुचिः स्वयमतः शुचीः

भा॰ टि॰ तास्वप्सुवासं नारायणनामनिरुक्त्या स्पष्टयति । तेन स्वप्सुवासेन यद्यस्मात्पुरुषो नरः तस्मादुद्भवो यासां ता नाराः।
टी॰ नाराः आपो अयनं यस्येति नारायण इत्यर्थः तदुक्तं आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य
ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः इति तत्प्रपंचमाह द्रव्यं महाभूतानि उपादानं कर्मादीनि कर्मादीनि नि-
४९ मित्तानि जीवो भोक्ता यस्यानुग्रहात्सन्ति कार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः १२ योग एव तल्पशय्या तस्मात् वीर्यग
र्भं रूपं देहे हिरण्मयमिव प्रकाशावद्भलं तस्यैव प्रपंचः अधीत्यादिना एवमपि दैवादिरूपेण त्रिधा भिन्न

तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासु सहस्रपरिवत्सरान् तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः ११ द्रव्यं
कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया १२ एको नानात्वम
न्विच्छन् योगतल्पात्समुत्थितः वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत्त्रिधा १३ अधिदैवमथा
ध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः अथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाभिद्यत तच्छृणु १४ अन्तः शरीर आकाशा
त्पुरुषस्य विचेष्टितः ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः १५ अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राण

स्यापि वीर्यस्य मध्ये एकं पौरुषं पुरुषसंबंधि क्रियाश \ न्तं सर्वजन्तुषु अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः १६
क्तिरूपं त्रिधाभिद्यत तच्छृणु १४ अन्तः शरीरे आकाशात्तस्मात् क्रियाशक्त्यात्मविविधचेष्टमा
नस्य सतः ओजः इन्द्रियशक्तिः सहो मनःशक्तिः बलं देहशक्तिः ततः शक्त्यात्मकात्सूक्ष्मरूपात्प्राणः सूत्र
भूतः महानसुरिति असुः प्राणः सूत्रभूतः सर्वेषां महत्त्वं दर्शयति १५ प्राणा इन्द्रियाणि यं प्राणन्तं चेष्टोक्त वेति अनुपश्चात्प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तं अनु अपानन्ति चेष्टां त्यजन्ति राजानमनु भृत्या इव १६ वि॰ १८ ४९

॰अध्यात्मकः प्राणः

46A

त्तिपताचायतानिमित्तेन त्तत्तद्वादिकं विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तं ग्रज्ञायतेस्म ततोजत्तः मत्तपि
त्तमिच्छतः इत्यर्थः प्राक्पृथ मस्तिनिर्भिद्यत तत्त्विभुक्तमभूत २७ तालुग्रधिष्ठानं जिह्वा इंद्रियं नानारसो विषयः
वरुणश्च देवतानातत्वा एवं सर्वत्राधिष्ठानं इंद्रियं देवता विषयश्चेत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यं २८ वि
वक्षोर्वक्तुमिच्छोः मुखतएव वह्निर्देवो वागिंद्रियं व्याहृतिर्भाषणं तयोरिति इंद्रियदेवताधीनत्वं कर्मणो
दर्शयति २९ नभस्वति प्राणवायोदोधूयति दोधूयमाने अत्यंतं प्रचलति सति तत्र च नासिकायां
प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडंतरा जायते प्रभोः पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत २७ मुखत
स्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते २८ विवक्षोर्मुख
तो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत २९ नासिके निरभि
द्येतां दोधूयति नभस्वति तत्र वायुर्गंधवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः ३० यदात्मनि निरालोकमा
त्मानं च दिदृक्षतः निर्भिन्ने ह्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ३१ बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्म
वायुर्देवता गंधं वहतीति तथा तेन गंधो विषयो दर्शितः घ्राण \ नस्तज्जिघृक्षतः कर्णौ च निरभि
सिंद्रियं जिघृक्षतः गंधं ग्रहीतुमिच्छतः ३० निरालोकप्रकाशाभावमात्मानमिति विशेषः निर्भिन्ने अक्षिणी व
देकवद्भावः तदात्मानं देहं च काशयत्वं द्रष्टुमिच्छतः अक्षिणी स्थानं ज्योतिरादित्यो देवता च
क्षुरिंद्रियं तत्तो गुणस्य रूपस्य ग्रहः ग्रहणं यस्मिन् तेन रूपं विषयो दर्शितः ३१ ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्यात्मनः

द्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहे ३२

प्रबोधं ग्रहीतुमिच्छतः कर्णावधिष्ठानं दिशो देवताः श्रोत्रमिंद्रियग्रहणं ३२

47

भा. द्वि. टी. ८० त्वचं त्वचं कार्दिने गुरुत्वं च मृदुत्वं च ग्राहमलमीषद्रुक्षत्वं शीतत्वं चेत्यर्थः । यद्यप्यनुष्णत्वमपीन्द्रियवि
षय एव तथापि तस्य निवृत्ताभावात्कोष्णमित्युक्तं गुर्व्युष्णेति पाठे गुणादेशाद्बाद्रः स्मः । वस्तुतस्तु नानुधर्मान्
निवृत्ततः त्वङ् निर्भिन्ना त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म च जातमित्यर्थः तस्यां रोमाणीन्द्रियं महीरुह इत्युक्तं देवता
जाताः वस्तुनिद्देसेनातानितेलत्वं गुरुत्वयोर्जात्वयोरपि त्वगिन्द्रियविषयत्वमिति योगाणिकाः २२
तत्र त्वचि चर्म वीरिद्धवातो हृतः प्राहनाहिताः कर्तरि निष्ठा कथम्भूतः त्वचा लब्धो गुणः स्पर्शो येनाय ।
२ मर्थः त्वगिन्द्रियमेव वहिः कंदूमर्दितस्पर्शग्रहणे लोमशब्देनोच्यते तत्र महीरुहाणां देवत्वं चर्म वहि ।

वस्तुनो लघुकाठिन्यमृदुगुर्वोष्णशीततां । जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना तस्यां रोम महीरुहाः २२
तत्र चान्तर्बहिर्वायुस्त्वचा लब्धगुणो वृतः । हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया । तयोस्तु
स्म बलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम् २४

स्पर्शग्रहणात् तद्देवत्वं वक्ष्यते नोच्यते तत्र वातो देवता तथा च तृतीये वक्ष्यति त्वचमस्य विनि ।
२ र्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेन लोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपा
लोनिलो विशत् प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते इति तत्र चर्माणीति चर्मोपलक्षिता त्वगि
त्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्राणवायुव्यापनेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः वहूच क्रतोत्वक एवांशेन निर्दिष्टः त्वङ्
निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति रुरुहतुः निर्भिन्नौ बलमिन्द्रियमिन्द्रो देवतात

इत्यभयचरणारविन्दे २४ ॥ ८०

57A

अभिकामिकीमभीष्टविहारिकामित्यर्थः पद्भ्यां सह यज्ञो विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेणास्थितः कर्मभिरिति
गत्यात्मकर्मभिः शालिव्रीह्यादिप्रभृति हव्यं क्रियत इति गतिप्राधान्यं यज्ञार्थं हव्यविषयमनुक्ते नृभिरिति
वृष्टिजीवेष्वपि वृथैव वीतीतिरिति दर्शयन्नधिकारित्वं यज्ञादीनां दर्शयति २५ प्रजानन्दममृतमानन्दो
रतिसुखं तत्स्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नोऽधिष्ठानमुपस्थं इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति ज्ञेयं तदुभयाश्रयं

गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकीं पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः
२५ निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः उपस्थ आसीत्कामानां प्रियं तदुभयाश्रयं
२६ उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदं ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः
२७ आसिसृप्सोः पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानतः तत्रापानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयं २८

कामानां स्त्रीसंभोगानां संबन्धि प्रियं सुखं २६ धातुमलं भुक्तान्नादीनामसारांशं तत्
तु सिसृक्षोः गुदं पायुर्मित्र उत्सर्गः अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषयाः २७ पुर्याः देहात्पुरः देहान्तराणि
आसिसृप्सोः सर्वतो गन्तुमिच्छोः निरभिद्यते तत्र तु षगः अपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वं मरणं नाभ्या
दीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यादि प्राणापानयोर्वियविश्लेषणं मृत्युरिति प्रसिद्धं २८ ॥

नाभिद्वारं २

48

भा.दि. अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्ष्यन्त्राणि च नाड्यश्चासन् तत्र कुक्षिरधिष्ठानं अन्त्राण्यन्नसंग्रहेका-
णमिंद्रियस्थानीयं नाड्यस्तु पानसंग्रहे तयोर्नाड्यन्त्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरस-
टी. ंपूर्तिः पुष्टिस्तु रसपरिणामः स्थौल्यं तदाश्रये तदुभयनिमित्तेन त्वन्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यन्त्रसमुद्रतुष्टिपद इति च च
५५ तुष्टिं पेयसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टिपद इति विवेकः ४६ निदिध्यासोः नितरां चिंतयितुमिच्छोः

आदित्सोरन्नपानानामासन्कुक्ष्यन्त्रनाड्यः नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदा-
श्रये ४६ निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत ततो मनस्ततश्चंद्रः संकल्पः का-
म एव च ३० त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः भूम्यप्तेजोमयाः सप्त प्रा-
णो व्योमांबुवायुभिः

कामोऽभिलाषः हृदयं मनः चंद्रः संकल्प इत्यधिष्ठानादयः तद्देवमधिदेवादिभेदं
विभज्योक्तानंतरं भूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्यां त्वक् स्थूलं चर्म तदुपरि-
स्थितं सूक्ष्मं त्वगादयो धातवः इहैकवद्भावेन निर्देशः सप्त धातवो भूम्यप्तेजोमयाः तेषां च ५८
पांचभौतिकत्वेपि वाय्वाकाशयो राहारादिरूपेणासंवर्धकत्वाभावादेवमुक्तम् ३१ ॥

48A

गुणात्मकानि गुणाः श्रोत्रादीन्द्रियाण्यात्मा येषां विषयाभिमुखत्वस्वभावानीत्यर्थः गुणाशब्दादयः तामसाहंकार भूतादिरहंकारः ततः प्रकर्षेण भवंतीति तथा अहंकारकल्पितशोभनस्वभावाः न वस्तुतस्तथेत्यार्थः अत्र हेतुः यतो मन एव सर्वविकाराणामात्मा स्वरूपं बुद्धिस्तु तथाभूतार्थविज्ञानरूपिणी ननु परमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तं अनेनैव बुद्धिमनसोः स्वरूपं चोक्तमुपसंहरति २२ एतदिति प्रकृत्या महदादिभिः स्थूलमुक्तात्सूक्ष्मं समष्टिलिंगशरीरमाह अतः परमस्य स्थूलस्य कारणभू

गुणात्मकानींद्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी २१
एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया महदादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् २२ अ
तः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणं अनादिमध्यनिधनं नित्यं वाङ्मनसः परम् २४
अमुनी भगवद्रूपे मया ते अनुवर्णिते उभे अपि नगृह्णाति मायासृष्टविपश्चितः २५ ॥

तं सूक्ष्ममतींद्रियं यतः अव्यक्तं ततः कुतः यतो निर्विशेषणं तत्कुतः अनादिमध्यनिधनं उत्पत्तिस्थितिलयशून्यं नित्यं सदैकरूपं अपक्षयादिशून्यमित्यर्थः अत एव वाङ्मनसेति हेतुहेतुकात्तस्मात्परमुपासनार्थं भगवतोऽपि न रूपद्वयमपि वदति अमुनी इति नगृह्णाति नांगीकुर्वंति वस्तुतः यतो मायासृष्टयद्रूपगुणकर्मादिकं तदनुक्तं भगवता ब्रह्माणं प्रति तत्प्रपंचयति तु ब्रह्मादिरूपाणि तत्कर्मा

[illegible] ४९ ॥

भा.दि. टी. ४९

इत्थं भावेनेत्यतः प्रोक्तेनेनत्थेन स भगवान् ब्रह्मरूपधृक्त्सन् वाच्यवाचकतया नामानि वाच्यतया रू
पाणि क्रियाश्च पुनः सृजतीत्यर्थः मायया सकर्मा सव्यापारः सन् स्वस्तुतस्त्वकर्मकः एतत्प्रपंचयति
३६ प्रजापतीनिति सार्द्धैस्त्रिभिः द्वितीयान्तानां पदानामत्यन्तेनान्वयः तत्र प्रजापत्यादीनि नामानि
तद्वाच्यानि रूपाणि तत्कर्माणि चेत्येतानि पृथक्कृतन देवादिभेदेन ३७ गिरीनित्यस्यानंतरं

मत्वा वाच्यवाचकतया भगवान्ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रियां धत्ते सकर्माकर्मकः परः ३६ प्रजा
पतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याध्रासुरगुह्यकान् ३७
नृत्यपृ किन्नराप्सरसो नागान्सर्पान्किंपुरुषोरगान् मातृरक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान्
३८ कूष्मांडोन्मादवेतालान्यातुधानान्ग्रहानपि खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृपसरीसृ
पान् ३९ द्विविधाश्चतुर्विधा चान्ये जलस्थलनभौकसः कुशलाकुशला मिश्राः कर्मणां गत यस्त्विमाः ४०

पेतिसंवोधनं ३९ किन्नरादयः कूष्मांडादयः स्वर्गादयश्चेति द्विविधाः स्थावर
जंगमभेदेन चतुर्विधा जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण जलस्थलनभांसि ओकांसि येषां तामपि द्व
तेष्वेवैवान्वयः यच्चाजाष्टष्टयावत्यः कर्मगतयो याद्रूशी द्विजसनमेति नस्वापिस्रसगादने नैवो
तरमाह कुशला उत्तमाः अकुशला नीचाः मिश्रा इति प्रदातरमिश्राः मध्यमाः कर्मणां पुण्यापुण्य।

[illegible] ३ ४९

सत्वादिभेदैरनेककर्मगतिवैचित्र्यं प्रपंचयति सत्वमितिसार्धेन सत्वादयःतिस्रः गतयोस्त्वादिषावृक्षाद्या
दीनामुपलक्षणार्थः अन्याभ्यांगुणाभ्यांस्वभावोगुणउपहन्यतेअनुविध्यते ब्रह्मरूपेणसृष्ट्वात्मा वि
ष्णुरूपेणपालकत्वमाह सएवेति सएवभगवांस्तिर्यगाद्यवतारैरिदंविश्वंस्थापयन्पालयन् धर्मरूपेण
पुष्णातिभोगैःसंवर्धयति ४३ रुद्ररूपेणसंहर्तृत्वमाह ततइति आत्मनःसकाशाद्यदिदंसृष्टंतत्स
न्नियच्छतिसंहरति ४४ कर्तृत्वाद्यपवादेनदृशमस्याहइमाह इत्थंभावेनसृष्ट्यादिरूपेणलक्षणा

सत्वंरजस्तमइतितिस्रःसुरनृनारकाः तत्राप्येकैकशोराजन्भिद्यंतेगतयस्त्रिधा यदेकैक
तरोन्याभ्यांस्वभावउपहन्यते ४२ सएवेदंजगद्धाताभगवान्धर्मरूपधृक् पुष्णातिस्थाप
यन्विश्वंतिर्यङ्नरसुरादिभिः ४३ ततःकालाग्निरुद्रात्मायत्सृष्टमिदमात्मनः सन्नियच्छति
कालेनघनानीकमिवानिलः ४४ इत्थंभावेनकथितोभगवान्भगवत्तमः नेत्थंभावेन
हिपरंद्रष्टुमर्हंतिसूरयः ४५ नास्यकर्माणिजन्मादौपरा

एतस्मादात्मनःआकाशःसंभूतःसोका \
मयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुत्याकथितः सूरयस्तुपरंकेवलमेवंरूपेणैवद्रष्टुंनार्हंतीति ४५ तर्हिकिंया।
नःअस्यविश्वस्यजन्मादौपरमेश्वरस्येत्थंभावः कर्तृत्वेनास्तिश्रुत्यातात्पर्येणनप्रतिपाद्यते किंत्व
नुविधीयते अनुवर्त्यते ॥ ॥

किमर्थं कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं हि यतो मायया तदारोपितं प्रकाशितं तथा च श्रुतिः निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निर
वद्यं निरंजनं इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्याद्या उक्तमर्थमुपसंहरति अयं त्विति ४५ ब्रह्मणः संबं
धी कल्पो महाकल्पः विकल्पो वान्तरः तत्सहितस्तु दाहृतः उदाहरणत्वेन संक्षेपत उक्तः कथ्यत इत्यर्थः यत्र महा
कल्पे प्राकृता महदादिसृष्टाः सर्गाः अवान्तरकल्पे च वैकृताः स्थावरादिसर्गा इत्ययं विधिः प्रकारः अयं त्वेष

कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं मायया रोपितं हि तत् ४५ अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः विधिः
साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ४६ परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहं यथा पुरस्ता
द्व्याख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो शृणु ४७ शौनक उवाच यदाह नो भवान्सूत क्षत्ता भागवतोत्तमः
चचार तीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बन्धून्सुदुस्त्यजान् ४८ कुत्र कौषारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः

हादिभिः साधारणः ४६ वक्ष्यमाणं विस्तारं प्रतिजानीते परिमा यद्वा स भगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्त्वमुवाच ह
णस्य लक्षणस्य च कल्पस्य लक्षणमियानेवंरूपमिति तद्विग्रहं देहमेवान्तरकल्पमन्वन्तरादिरूपं विभागं च
यथावद्विस्तरेण पुरस्तात्तृतीयस्कन्धे व्याख्यास्यामि तत्र च पाद्मं कल्पमथो शृणु इति व्याख्यास्यमाने यद कार्तसत्त्वेन
पृष्टस्थाणादिनिरूपणं तदेव सात्त्वा क्षान्तकामः कथान्तरं पृच्छति यदाहेति भुवः सर्वाणि तीर्थानि य
दाहभुवः क्षेत्राणि चेति ४८ कौषारवेर्मैत्रेयस्य तस्य तत्त्वतस्य अध्यात्मज्ञानसंवादः ४९ ॥

51

भा०द्वि० पुनरागतवान् तत्रचनिमित्तंब्रूहि ५० राज्ञापृष्टइति अयमर्थः यद्यपिपृष्टव्यं न इदमेवराजापिशुकं

टी० पृष्टवान शुकोपिविदुरमैत्रेयसंवादपुरस्कृतंतयेपूर्वंराज्ञाकृताःप्रश्नाः तदनुसारेणसर्वंपुराणार्थंसम।

५१ वोचत तदेवाह तद्वोभिधास्यामितथैवशृणुतेति ५१ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांद्वितीयस्कंधेदशमो।

ध्यायः १० श्रीमद्भागवतंतयेनसत्त्वब्रह्मप्रवर्तितोदितं ब्रह्मनारदस्योपप्रोक्तंतत्रवदेगुरुमीश्वरं १ यस्तत्रयं

स्य

ब्रूहिनस्तदिदंसौम्यविदुरेणविचेष्टितं बंधुत्यागनिमित्तंचतथैवागतवान्पुनः ५० सूत उवाच राज्ञापरीक्षितापृष्टोयदवोचन्महामुनिः तद्वोभिधास्येशृणुतराज्ञःप्रश्नानुसा रतः ५१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यामष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांद्वितीय। स्कंधेदशमोध्यायः १० समाप्तोयंद्वितीयस्कंधः

वितंविश्वंनरीनर्तिजगत्त्रयं संतस्तमेवशच्छंतुपदत्रस्खलितंमम १ द्वितीयस्कंधसंबंधिपदभावा र्थदीपिका उद्दीप्यतामिदंसद्भिर्यस्मात्तत्त्वदीपकं २ ईदमामिच्छयासंतः इत्यतामममसादृस मयाद्वितीयबोधायकृतमेतन्नसंशयः ४ ॥ ॥ ० ॥ ५१

2E

Canto 2